

सिद्धलोकौटरी

83 ✓
9

Siddhanta Koumudi

2079

श्रीगणपतिः अथ सिद्धांते कोमुद्याः पूर्वार्धस्य सुबंतस्य प्रारंभः

83
9

✓ 83/9

उोम् ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च वैद्याकरणासिद्धांतकोमुदीपंगिर
 च्यते अ इ उ ए ० अल्लक ० ए ओ इ ० ऐ ओ च ० ह य व र ट ० लण ० अमङ्गलानम् ० ऊ भ ञ ० य ढ ध ष ० ज
 व ग ङ द श र व फ छ ठ थ च ट त व ० क प य ० श ष स र ० ह ल ० ॥ इति माहेश्वराणि सूत्राण्येव हि संज्ञार्थाति एषा
 मन्त्या इतः लणसूत्रे अकारश्च दकारादिष्वकार उच्चारणार्थः हलान्तं हलितिसूत्रे अंत्यमित्स्यात् आदिरंत्येन सह
 ना अंत्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् इति हलसंज्ञायां हलान्तं उपदेशोऽस्य हलितिस्यात् उपदेश आ
 द्योच्चारणं ततो अण अच इत्यादिसंज्ञासिद्धौ उपदेशोऽनुनासिक इत् उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञा
 वुनासिक्याः पाणिनीयाः लणसूत्रस्यावर्णनसदोच्चार्यमाणो रेफोरलोपोऽसंज्ञा यत्प्राहारेष्विनां नग्रहणं अनुना
 सिक इत्यादि निर्देशात् नह्यत्र ककारे परे अचकार्यं दृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः यत्प्राहारशब्देन व्य
 क्रियंते ऊका लोक्कुत्स्वदीर्घसुतः उश्च ऊश्च ऊइश्च वः वां काल इव कालो यस्य सोऽचक्रमान्नद्वस्वदीर्घसुतसंज्ञः
 स्यात् सप्तमेकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा उच्चैरुदात्तः तात्त्वाद्विषुसभागेषु स्थाने षट् भागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥
 आये नीचैरनुदात्तः स्पष्टं अर्वाङ् समाहारः स्वरितः उदात्ताऽनुदात्तत्वे वर्णधर्मोऽस्माद्विधेते यस्मिन् सोऽचस्वरि
 तसंज्ञः स्यात् तस्यादित उदात्तमर्द्धकस्त्वं इत्यग्रहणमन्तं च स्वरितस्यादितोर्ध्वमुदात्तं बोध्यं उत्तरार्द्धं तु परिशेषाद् अनुदा
 त्तं तस्याचोदात्तस्वरितपरत्वे अवरणं स्पष्टं अन्यत्र तदात्तश्रुतिः प्रातिपारक्ये प्रसिद्धा क्वोश्वाः रथानां नये रराः शतच
 जं यो ह्य इत्यादिष्वनुदात्तः अग्निमीलैत्यादावुदात्तश्रुतिः सनवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥
 मुरवनासिकावचनोऽनुनासिकः मुरवसहितनाकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् तदित्यं अ इ उ ऋ ए

षां वर्णानां पत्येकमष्टादशभेदाः स्वरणस्य द्वादशतत्पदीर्घाभावात् एवमपि द्वादश तेषां द्वस्वाभावात् तुल्यस्य च
 यन्मंसवर्णं जाल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतत्तद्वर्णपस्येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णस्यात् अकुर्वद्विसर्जनीया
 नां कंठः इच्छुयशानां जालु अदुरषाणां मूर्द्धा लृत्तुल्लसनां दंताः उरपध्मानीयानामोष्ठौ नमडः एनां नासिका
 च एदैतोः कंठं तु उदौतोः कंठोष्ठं वकारस्पदं त्रौष्ठं जिह्वा मूलीयस्य जिह्वा मूलं नासिकानुस्वारस्य इति स्थानानि
 यत्नोद्दिष्टा आभ्यन्तरोबाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पष्टेष्वस्पष्टविहंसं हतभेदात् तत्र स्पष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां ईषत्स्पष्ट
 मंतस्थानां विहंतम्भराणां स्वराणां च द्वस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संहतं प्रक्रियादशायां तु विहंतमेव एतच्च सूत्रकारेण तापितं
 तथा हि अत्र इति विहंतमन्त्रसं हतोनेन विधीयते अस्पष्टा ध्यायी संहरणी प्रत्यसिद्धत्वात् शास्त्रदृष्ट्या विहंतत्वमस्ते
 व तथा च सूत्रं सर्वत्रासिद्धं अधिकारोपं तेन सपादसत्रा ध्यायी प्रतित्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि सर्वं प्रतिपरं शास्त्रमसिद्धं ॥
 वाह्यपञ्चमकारदशधा विवारः संवारः श्वासो नादो घोषो अघोषो लघु प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरिश्च
 ति खयं यमाः खयः कः यौ विसर्गः शरणावच एतेस्वीसानुप्रदाना अघोषाश्च विहंत एव ते कंठं अन्ये तु घोषाः स्वरः संहताना
 दभागिनः अयुग्मावर्गयमगायराश्चाल्पसवः स्मृताः वर्गघाद्यानां चतुर्णां पंचमे परे मध्ये यमो नाम सर्वस्य दशो वर्णः प्रा
 तिशारव्ये प्रसिद्धः पलिकीः च बद्धतुः अग्निदंति इत्यत्र क्रमेण कारवगधेभ्यः परेतत्त दशा एव यमाः तत्र वर्णा
 रणां प्रथमद्वितीयाः खयः तथा तेषां मेव यमाः जिह्वा मूलीयोपध्मानीयो विसर्गशषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च
 अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथमद्वितीयपंचमाः प्रथमद्वितीययमौ परतवाश्चाल्पप्राणाः अन्ये वा महा
 प्राणा इत्यर्थः वाह्यपञ्चमश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथापि आंतरतत्परीक्षायां मुपयो ह्येत इति बोध्यं कार

१३

१५

१८

इत्
स्यात्
पी३

परा २ १२ स २

৩৮ ৩৯ ৪০

५२

परा २ १२ सं २
योमावसानाः स्पर्शाः यरत्नवा अंतस्थाः शषसहा ऊष्माणः अचः स्वराः कथ इति कपाभ्यां प्रागर्द्धविहृशौ जिह्वाम्
लीयोपध्मानीयो अंअः इत्यन्तुस्वाविर्गे इति स्थानप्रयत्नविवेकः अल्लवर्णयोर्मिथः सावर्यपंचायम् अका
रहकारयो रिकारश्कारयो ऋकारषकारयो लृकारसकारयोश्च सावर्यप्राप्ते नाज्जलो आकारसहितो च आच्
सच हल्चेत्येतौ मिथः सवर्णेनस्तः तेन दधीत्यस्पहरति शीतलं पञ्चसांड मितेषु परैर्यणादिकं न अन्यथा दीर्घदीना
मिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रवलादचित्तं स्यात् तथा हि अण्डित्सर्वणसचापत्ययः प्रतीयते विधीयते इति
प्रत्ययः अविधीयमानो एउदिच्च सवर्णसंज्ञा स्यात् अत्राणपरैरङ्कारेण तदेवमइत्यष्टादशगता संज्ञा न चेकारो कारो ऋका
रस्त्रिशतः एवं लृकारोऽपि एचोद्वादशानां एदैतो रेदोतोश्च न मिथः सावर्यं ऐऔ जिति सूत्रारभसामर्थ्यात् तेनैव च
नु व्रिशतेः संज्ञा सु रिति न पादनीयं नाज्जलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नधिकानामेव तथापि हकारस्य अकारोन
सवर्णः तत्राकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र होड इति न भवति अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यव
लाहिधा तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा तपरस्तत्कालस्य तः परोयस्मात्सचनात्परश्च उच्चार्यमाणसम का
लस्यैव संज्ञा स्यात् तेन अतू इत्यादयः षष्ठां षष्ठां संज्ञा नै इति द्वादशानां हृदिरादेच आतरेच हृदिसंज्ञाः स्यात् अरेड
गुणः अतू इच्छगुणसंज्ञा भवादयो धातवः क्रियावाचिनो भवादयो धातुसंज्ञासुः प्राग्गीश्वरात्तिपाता इत्यधिकृत्य
चादयोऽस्ते अद्रव्याश्चादयो तिपातसंज्ञासुः प्रादयः अद्रवार्थाः प्रादयस्तथा उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्च ॥
प्रादयक्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्चसुः ३० परा० अप० सम० अनु० अव० नित० निर० डुस० डुर० वि० आडु
नि० अधि० अपि० अति० सु० उत्० अभि० प्रति० परि० उप० एते प्रादयः न वेति विभाषा निषेधविकल्पयोर्विभाषा

३५

ਘੋੜ

राम २

संज्ञास्यात् स्वरूपं शास्त्रस्याशास्त्रं शास्त्रस्य स्वरूपं संज्ञिशास्त्रास्त्रेया संज्ञातां विना येन विधिस्तदंतस्य विशेषणं
 तदंतस्य संज्ञास्यात् स्वस्वरूपस्य समासपत्यविधौ प्रतिषेधः उगिद्धर्णग्रहणवर्जं विरामोचसानं वर्णानामभावो
 वस्तुन संज्ञः स्यात् परः संज्ञिकर्षः संज्ञिता वर्णानामतिशयितः संज्ञिधिसंज्ञिता संज्ञास्यात् सुप्रिङ्. तं परं सुवर्तंतिङंतं च परं
 संज्ञास्यात् दलोनेनराः संयोगः अज्जिरव्यवहित्तादलः संयोगसंज्ञासुः इत्स्वलाघु इत्स्वमन्त्रलाघु संज्ञास्यात् संयोगेण
 रू संयोगे परे इत्स्वगुरु संज्ञास्यात् दीर्घश्च इति संज्ञाप्रकरणं इकोपुणहृदी गुणहृदिशास्त्राभ्यां यत्र गुणहृदी विधीयते
 तत्रेक इति षष्ठ्यंतं परं उपनिष्ठते अचश्च इत्स्वदीर्घसुतशब्दैर्यत्राज्जिधीयते तत्रा चोतिषष्ठ्यंतं परं मुतिष्ठते आद्यंतो
 टकिंतो रिक्किंतो यस्योक्तौ तस्य क्रमाद्यंतावयवोक्तः मिदचोत्पत्त्यपरः अच इति निर्धारणं छी अचामध्ये योत्पत्तस्त
 त्परस्तस्येवांतावयवोमित्स्यात् षष्ठीस्थाने योगा अनिर्धारितसंबंधविशेषा षष्ठीस्थाने योगा बोध्या स्थानं च प्रसंगः
 स्थानेतरतमः प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात् यत्रानेकविधमांतर्गतं तत्र स्थानत आंतर्गतवलीयः तस्मिन्निति नि
 दिष्टे पूर्वस्य सप्तमीनिर्देशो न विधीयमानं कार्यं व एतरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोधम् तस्मादिह सुत्रस्य पंचमीनिर्देशो
 न विधीयमानं कार्यं व एतरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयं अतोत्पत्त्य षष्ठीनिर्दिष्टोत्पत्त्यादेशः स्यात् डिच् अपमप्यंत्यस्यै
 व स्यात् सर्वस्येत्पत्त्यापवादः आदेः परस्य परस्य यद्विहितं तत्र स्यादेवो धम् अतोत्पत्त्येत्पत्त्यापवादः अनेकालशित्स
 र्वस्य स्य अतोत्पत्त्युत्पत्त्यापवादः अष्टाभ्यः औप्पित्यादावारेः परस्येत्पत्तदपि परत्वादनेन बाध्यते स्वरितेनाधिकारः स्व
 रितत्वयुक्तं शास्त्ररूपमधिकृतं बोध्यम् परनिर्णयंतरंगापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः असिद्धं वहिरंगमंतरंगे अकृतवद्वाः
 पाणिनीयाः निमित्तं विनाशोन्मुखं हृत्वा तत्त्वयुक्तं कार्यं न कुर्वतीत्यर्थः इति परिभाषाप्रकरणं इकोपुणचि इकस्या
 नेयणस्याद्विसंहितस्याविषये सुधी उपास्य इति स्थिते स्थानत आर्धादीकारस्यकारः सुधृष उपास्य इति स्थिते अनवि

दा

धी

स्व

रं

प

३६

सि. को.

३

व

च अचः परस्य यरो द्वे वास्तो नत्वचि इति धकारस्य द्वित्वं स्यानिवत्तारदेशो नत्वविधौ आदेशः स्यानिवत्तारानु
स्यान्यलाप्रयविधौ अनेनेदयकारस्य स्यानिवद्भावेनाचुत्तमाश्रित्यानविचेति द्वित्वनिषेधो नशक्यो नत्वधावि
नित्तनिषेधात् अचः परस्य सर्वविधौ अत्विधर्धमिदं परनिमित्तो जादेशः स्यानिवत्तारस्यानिभत्तादचः सर्वत्वे
नदस्य विधौ कर्तव्ये इति यणस्यानिद्भावेनाच्चे नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्च विधिषु पद
स्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तो जादेशो नस्यानिवत्तार इति स्यानिवद्भावनिषेधः कलोजशजशि
स्पृष्टं इति धकारस्य दकारः अर्शन्लोपः पशक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् संयोगांतस्य लोपः संयोगांतं पश्यं
तरेतस्य लोपः स्यात् इति यलोपेनाच्चे यणः प्रविधेधो वाच्यः यणो मयो द्वे वाच्ये मयश्चिपचमीयण इति षष्ठीनिपत्ते
यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारिरूपाणि एकधमेकयं द्विधं द्वियं द्विधं एकयं
कथं द्वियं सुहृपास्यः मद्भूरिः पात्रं शः लाकृतिः नारिन्पात्रोऽपुत्रस्य पुत्रशब्दस्य न देस्तः आदि नीपरे आक्रो
शोगमे पुत्रादिनीत्वमसिपापे आक्रोशो किं तत्कथ्यने द्विर्वचनं भवत्येव पुत्रारिनी तसरेच पुत्रपुत्रारिनीत्वमसि
पापे वादनजग्धयोः पुत्रदती पुत्रती पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी विप्रभ्यतिष्ठशाकलायनस्य आदिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वि
त्वं इन्द्रः इन्द्रः सर्वत्र शोकस्य द्वित्वं न अर्कः ब्रह्मा दीर्घादाचार्याणां द्वित्वं न दात्रं दात्रं पात्रं पात्रं अचोरदाभ्यां
दे अचः पराभ्यां रेफदकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वास्तः देयं नुभवः देयं नुभवः न ह्यस्ति न ह्यस्ति हलो यमां यमि
लोपः हलः परस्य यमो लोपस्याद्यायमि इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकं यं रूपं तुल्यं लोपारंभफलं तु आदिभ्यो
देवतास्यारित्यं हविः यमां यमीति यथा संख्यविज्ञानान्ते ह महात्म्यं एचो यवां यावः एचः कृमात् अयुः
व आय् आव् एते सु रिचि तस्य लोपः तसेतो लोपः स्यात् इति यवयो लोपो न उच्चारणसामर्थ्यात् एवं चेत्संज्ञा

या घी
न

राम ३

आकिलिङ् चेतित्वात्प्रत्ययोयत्क्षेयमिति जर्हकृत्यत्वेति यन् ६ प्रकृत्यर्थोऽव्यभिनिमयः ॥ क्रियार्थत्वं तु फलोपधानरूपं ॥
योग्यतामात्रग्रहणत्वावतकस्यादिति भावः ॥ ६

पीडनमवति हरये विस्मवे नायकः पावकः वांतेयिषत्तये यकारादौ प्रत्यये परे ओदौ तोरवावौस्तः गोर्वि
कारोगत्वं गोपयस्येत् नावानां पनायं नौवयो धर्मेत्यादिनायत् गो र्तनौ चंदस्वपसंख्यानं अधपरिमाणं गच्छतिः
ऊतिस्ति इत्यादिना सति शब्दो निपातितः वान् इत्यत्र वकारात् गो र्तना वित्तत्र चकाराद्वा सर्वभागे लोयो रितिलोपेन
वकारः प्रक्षिप्यते तेन श्रूयमाणवकारान्नादेशः स्यात् वकारो ननु प्यत इति यावत् धातोस्तल्लिप्तिस्त्वैव यादौ
प्रत्यये परे धातोरे च श्रेद्वांतादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्त्वेव नात्स्यत्वं अवश्यपलायं तन्निमित्तस्त्वेवेति किं उच्यते उच्य
त लप्पजपो शक्यार्थं यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् हेतुं शक्यं हेतुं जेहे शक्यं जप्यं शक्यार्थं किं हेतुं जेहेतुं यो
ग्यं जेयपापं जेयं मनः कृष्णदर्थं तस्मै प्रकृत्यर्थं यदेतदर्थं केतारः कीर्णोपु रिबुद्ध्या आपणे प्रसारितं कृष्णं जे
यमन्त कृष्णार्थमिति यः लोपः शाकल्पस्य अवर्णसर्वयोपदान्तयो र्यवयोवालोपोशिपरे सर्वत्रासिद्धमिति लो
पशास्त्रस्यासिद्धत्वात् न स्वसंघिः हर एहि हरये हि विस्म इह विस्म विह श्रिया उद्यतः श्रिया युद्यतः गुरा उक्तः ॥
गुरावुक्तः कानि सानि कोस्त इत्यत्रास्तेरहोपस्य स्यानिवत्त्वेन परणावादेशो प्राप्नो न परान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ त
न्निषेधो न्तस्तः एकः सर्वपरयोरित्यधिकृत्य आहुताः अवर्णादचि सर्वपरयोरेको गुणदेशः स्यात्संदिताया उपे
दः गंगोदेकं रेमेशः उरारपरः अ इति त्रिंशतः संज्ञेतु कंतत्स्थाने योः एसरपरः सन्नेष प्रवर्तते तत्रांतरतम्यात्
स्मर्द्धिरित्यत्रा नवल्कार इत्यत्रात् अचोरहाभ्यामिति पक्षेदित्वं ऊरो ऊरिसवर्णे हलः परस्पर ऊरोस्लोपो वा स्या
त्सवर्णे ऊरिद्वित्वाभावे लोपे सति एकपे असतिलोपेदित्वलोपयोर्वा द्विधं सति द्वित्वलोपे वा सति त्रिधं कृष्मर्द्धिः यणः
इति पंचमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वं लस्य च न चीति तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयं द्वित्वं लस्यैव कस्यैव
नोभयोरुभयोरपि तवल्कादिषु धैर्वो धं रूपचतुष्टयम् इद्विरेचि आदेचि परे हद्विरेकादेशः स्याद्गुणापवादः कृष्मै

श कु ५२

च
को

तवल्कारः

सि.कोः
४

५ ब्रश्चेतिसूत्रे राजेः पृथक्त्राजियहणात्।

कत्वं गंगोयः देवैश्वर्यं कस्मोत्कंयं एतयेधत्सु अवर्णादेजाघोरेन्येधत्सु विचपरेहृदिरेकादेशः स्यात्॥
पररूपगुणापवादः उपैति उपेयते प्रछेदः ए जां द्यो किं उपेतः माभावात्पेदिधत् पुरस्तादपे वादन्यायेनेपेहृदि
रेडिपररूपस्येववाधिका नत्वोमाडोश्चेत्यस्य तेनावेहीतिहृदिरसाधुरेव अहोदुहिन्पामुपसंख्यात् अहोहिणीसेना
स्वाहीरेरिणोः स्वेरः स्वेनेरितुंशीलमस्येति स्वेरी स्वेरिणी प्राहदोदोदोदोदोदेषु प्रोदः प्रोदः अर्थवद्गुणानान
र्थकस्य तेन ऊहग्रहणे क्तांतमेव गृह्यते ननु क्वत्वं तस्यैकदेशः प्रोदवान् प्रोदिः इषइच्छापांतुहारिः इषगतौदिवादिः
इष आभीक्ष्ण्येक्यादिः एषां घन्निपतिचरणः एष्य इतिरूपे तत्रपररूपे प्राप्ते अनेन हृदिः प्रेषः प्रेष्यः यस्तु ईष
उंछे यश्च ईष गतिदिंसा दर्शनेषु तपोदीर्घोपधत्वादीषः ईष्यः तत्राहुणे प्रेषः प्रेष्यः अनेन च तृतीया समासे सरवेन अ
नः सुरवार्त्तः तृतीयेति किं परमर्त्तः समासे किं सरवेनर्त्तः प्रवत्सतरकवत्सवत्सनादीदशानाम् एते प्राणि वत्सतरा
णि मित्वादि अणस्यापनयनाय यदन्त्यहणं कियते न हणार्णं दशार्णं देशः नदीचदशार्णा अणशशेदुर्गभूमौ ज
त्नेच उपसर्गाहनिधातो अवर्णातादुपसर्गाहकारोधातोपरे हृदिरेकादेशः स्यात् उपार्चति अन्तारिवच्च यो यमेका
देशः सर्वस्यांतवत्परस्यादिवत्स्यादिनिरेफस्यपदांतत्वे स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः स्वर्यवसानेचरेफस्यविसर्जनी
यस्यान्त्यदांते इति विसर्गप्राप्ते अन्नवद्भावेनपदांतस्यरेफस्यनविसर्गः उभययत्सुकर्त्तरिचर्षिस्वेवत्र योरित्पादिनिर्देशा
त् उपसर्गेणैवधातोराक्षेपेतिहेधातावित्ति योगविभागेन पुनर्हीद्विधातार्थं तेन अत्यक इति पाक्षिकोपि प्रकृतिभा
वो न भवति वासुपापिशलेः अवर्णातादुपसर्गाहकारादोसुधातो हृदिर्वास्यात् आपिशालिग्रहाणं सजायं प्रा
र्षभीयति प्रर्षभीयति सावर्णात्स्त्ववर्णस्य ग्रहाणं प्रात्कारीयति प्रत्कारीयति तपरत्वाहीर्षं न उपप्रका
कारीयति उपकारीयति एडिपररूपं आदुपसर्गाहकारोधातोपरेपररूपमेकादेशः स्यात् प्रेजते उपेयति इहवा

प्राकृतिः ७

राम ४

प्रोचीयति। प्रोचीयति।

सु पौन्यनुवर्त्यवाक्यभेदेन व्याख्येयं तेनेडादौ स्यात्तौ वा उपेडकीयति उपेडकीयति एवे चानियोगे नियोगेऽवधारणं केवभो
स्पष्टे अनवरुक्तावेवशास्त्रः अनियोगे किं तवैव अचोत्पादिति अचोत्पादयेत्यः स आहिर्यस्यतद्विसंज्ञः स्यात् शकं धादि
पुपररूपं वाच्यं तच्चटेः शकंधुः कर्कंधुः कुलदा सीमंतः केशवेशो सीमान्तो न्यः मनीषा लांगलीषा पतं जलिः सारंगः प
श्रुपक्षिणो सारंगो न्यः आकृतिगणोयं मार्तंडः ओत्तोष्ठयोः समासेवा स्थूलोत्तुः स्थूलोत्तुः विवोष्ठः विवोष्ठः समा
सेकिं तवोष्ठः ओमाडोश्च ओमिआडिः च त्पररूपमेकादेशः स्यात् शिवायो नमः शिव आ इति शिवेति अव्यक्ता
नुकरणा स्यात्ततो धनेरनुकरणा स्योच्छ्रः तस्मादितोपरे पररूपमेकादेशः स्यात् पटत इति पटिति एकाचो न अदि
ति नाम्नेडितस्यात्पस्यनुवा आम्नेडितस्य प्रायुक्तं न स्यात् अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् डाचि वृत्तं देभवतः इति बहु
लवचनाद्वित्वं तस्य परमाग्नेडितं द्विरुक्तस्य पररूपमाग्नेडितसंज्ञे स्यात् पटत्यटेति जलांजशोने पदान्ते जलांजशः स्युः ॥
पटत्यट इति अकः सवर्णे दीर्घः अकः सवर्णे चिपरे दीर्घ एकादेशः स्यात् हैत्यारिः श्रीशः विस्मदयः होत्कारः
अचिकिं कुमारीशोते नाज्जलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घाकारयोः ग्रहणाकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधा
भावागतिष्यतेः अकः किं हरये अकोकि दीर्घ इत्येव सुवचं अतिसवर्णे अवा होत्कारः लृति सवर्णे लृवा हो
त्कारः पक्षे अकारः होत्कारः असाव एयात् होत्कारः अतिवा लृतिवा इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्वि
मात्रं आद्यस्य मध्ये होरेफौ तयोरेका मात्रा अभितो भक्तैरपरा द्वितीयस्य तु मध्ये होलकारो शेषं प्राग्वत् इदो
भयत्रापि अत्यक इति पाक्षिकप्रकृतिभावो वक्ष्यते एडपदान्ता इति पदान्ता रेडोति परे सर्वरूपमेकादेशः स्यात्
हरेव विस्मोव सर्वत्र विभाषागोः लोके वेदे चैगोरतिवा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते गो अग्रं गो अग्रं पदान्ते किं गोः अकः

उ. तस्य १

अ

लृ

एडं तस्य किं विग्रहं १९

होत्कारः

सि. को.
५

स
वे ५

ने
यक्षसंज्ञ ४

एङंतस्य १

नित्यं २

स्फोटयन्तस्य अतीतिनिवृत्तं अचिपरेपदानैर्गोरवङ् वास्यात् गवाग्रं पदानेर्किं गवि अवस्थितविभावया गवाक्षः
इदेच गोरवस्यादिदे गवेइः अथप्रकृतिभावः स्तुतपृष्ट्याचिनितां स्तुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेचिप्रकृत्यासुः
एदिकस्मिन् अत्रगोश्चरति हरीरतो नित्यमिति किं हरीरतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथास्यात् इकोसव
रा इतिइत्स्वमुचितोर्ममाभूत् इकोसवरीशाकल्पस्यइत्स्वश्च पदान्ता इकोसवरीचिपरेप्रकृत्यासुर्इत्स्वश्चवा अ
त्रइत्स्वविधिसामर्थ्यादेवप्रकृतिभासिद्धेतदनुकषणार्थश्चकारोनकर्तव्य इतिभाष्येस्थितं चक्रिअत्र चक्र्यत्र प
दान्ताइति किं गोप्ये नमसासे वाप्यश्चः सितिच पार्श्वे अत्यकः अतिपरेअकः प्राग्वत्त्वा ब्रह्मअविः ब्रह्मर्षिः
पदान्ता इत्येव आर्क्षत् समासेप्ययंप्रकृतिभावः सप्तअधीणा वाक्यस्यतेः स्तुतउदात्तइत्यधिकृत्य प्रत्यभिवादेः
पृष्ठे अष्टइविषयेप्रत्यभिवादेयहाक्यंतस्यतेः स्तुतः स्यात् वौदंतैः अभिवादयेदेवदत्तोहं भोआयुष्मानेधिदेव
दत्तइ स्त्रियांन अभिवादयेगार्ग्यहं भोआयुष्मतीभवगार्गि तामगोत्रवा यत्रप्रत्यभिवादवाक्येनेप्रपुज्यतेत
त्रस्तुतइष्यते नेह आयुष्मानेधि भोराजन्यविश्रांवेतिवाच्यं आयुष्मानेधिभोः आयुष्मानेधीइवमीइत् आयु
ष्माधीन्द्रपालिताः हराहतेच हरात्संवोधनेवाक्यस्यतेः स्तुतः स्यात् सक्तूनपिवदेवदत्ता इ हेहप्रयोगेहेहयोः
एतयोः प्रयोगेहराहतेत्रहेहयोरेवस्तुतः स्यात् हेइराम रामहेइ हेइराम रामहेइ गुरोरन्तोनेत्यस्याप्येकैकस्य
पार्श्वे हरात्संवोधनेयहाक्यंतस्य अमिन्नस्यानन्यस्यापिगुरोर्वस्तुतः स्यात् हेइवदत्त देवदाइत्त देवदत्त इ गुरोः किं
वकारादकारस्पमाभूत् अन्तः किं कृष्ण एकैकग्रहराणंपर्यायार्थ इदृशाचामिति योगोविभज्यते तेनसर्वं स्तु
तोविकल्पते अस्तुतवदुपस्थिते उपस्थितोऽनर्षइतिशब्दः तस्मिन्परे स्तुतोऽस्ति स्तुतवद्भवति अस्तुत कार्ययरा

अ २

सप्तविंशत्यां

राम ५

दिकं करोति सुप्रोकाः इति सुप्रोकेति वक्तिं अक्षुत इत्युक्तेऽक्षुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे
 लुतस्य प्रवणं न स्यात् अग्नी इति ईवाक्रवर्मणस्य ईक्षुतोऽचिपरेऽक्षुतवद्वा चितुही इह चितुही इ उभयत्र विभाषे
 यं ईहरेदिवचनं प्रगृह्य ईहरेदंतेदिवचनं प्रगृह्य संज्ञं स्यात् हरी रातौ विस्मृ रमौ गंगे अम्भे मणी वा एसेति तु इवार्थे
 वशादो वा शदो वा बोध्यः अरसो मातृ अस्मात्परावीहृतो प्रगृह्योस्तः अमी ईशः राम कस्मो वसू आसाते मातृ किं ॥
 अमुके च असनिमाद् हरो राकारोऽप्यनुवर्तते शो अयं प्रगृह्यः स्यात् अस्मे इन्द्रा ह हस्यती निपातरकाजनाङ्ग रकोऽ
 च्च निपातः आङ्ग वर्जः प्रगृह्यः स्यात् इविस्मये इ इन्द्रः उउमेशः अनाडि-त्युक्तेरडि-दाकारः प्रगृह्य एव आ एव
 तुमन्पसे आ एव किल तत् डिन्नुत प्रगृह्यः इषदुस्मं जोस्मं वाक्यस्मरणा योरडि-त् अन्यत्र तु डि-दिति विवेकः जोतु ओ
 दंतो निपातः प्रगृह्यः स्यात् अहो ईशाः संवृद्धौ शाक-त्पसेतावनार्थं संवृद्धिनिमित्तक उकारो वा प्रगृह्यो वैदिके इतौ प
 रे विस्मो इति विस्म इति विस्मविति अनार्थ इति किं ब्रह्मवंध वि त्प उत्रः उत्र इतौ वा प्रागुक्तं स्यात् उ इति विति ऊँ उ
 अ इतौ दीर्घाऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् ऊँ इति मय उ ओ वो वा मयः परस्यो ओ वो वा स्यात् अचि
 किम्बुक्तं किमु उक्तं वसुसिद्ध्यान्नानुस्वारः ईह नो च सप्तम्यर्थे सप्तम्यर्थे पर्यवसन्त मोहदंतं प्रगृह्यं स्यात् सोमो
 गोरी अधिष्ठितः मामकी तन्त इति सपांसुत्तुगिति सप्तम्यात्तुक् अर्थग्रहणं किं वृत्तावर्थातरोपसंक्रांते मा धत् ॥
 वाप्यामश्वो वाप्यश्वः अणो प्रगृह्य स्यानुनासिकः अप्रगृह्य स्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् दधि दधि अप
 गृह्यस्य किं अग्नी इति स्वरसंधिः स्तोऽश्वु नाश्वुः सकारतवर्गयोः शकारचवर्गभ्यां योगे शकारचवर्गोस्तः ॥
 हरिप्रोते रामश्चिनो सच्चिदशाङ्गि अयं शात् शात् परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् विष्मः पश्वः पुनासुः स्तोः

अब २

पवेते ईमो ॥

ब्रवीत्

ति

सि. कौ.
६

पुनायोगेषु स्यात् रामच्छः रामणीकते पेष्ण तद्दीकते चक्रिण्डोकसे नपदानाहोरनाम् अनामितिलुप्तषष्ठीकं
पदानाहवर्गात्परस्यानामः स्तोष्टुर्न स्यात् षट्सुतः षट्ते पदानात्किं ईहे दोः किं सपिण्मं अनाम्नवतिनग
रीणामितिवाच्यम् षष्ठां षष्ठवतिः षष्ठगयैः तोःषि तवर्गस्य षकारे परे नुष्टुचं सन्धः कलांजशान्ते
वागीशः चिद्वपं यरोनुनासिकेऽनुनासिकोवा चरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिकोवा स्यात् एतत्सुरारिः एत
द्वुरारिः स्यात्तपयन्ताभ्यामंतरतमेस्यश्चरितार्थो विधिरयरेफेनप्रवर्तते चतुर्मुखः अत्येभापानित्यं तन्मात्रं चि
न्मयं कथं तुर्हि महोदयाः ककुब्भं त इति यवादिगणैर्दकारनिपातनात् तोलि तवर्गस्य लकारे परे परसवर्गः स्यात् त
ल्लयः विहोस्त्रिरवति नकारस्यानुनासिको लकारः उदः स्यात्तभोः सर्वस्य उदः परयोः स्यात्तभोः सर्वसर्वीः स्यात्
आदेः परस्य उत्थाने उत्पृथाने उत्तमने उत्पृतमने अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सप्तदशरावयकारः तस्य ऊरो ऊरिइ
निपात्तिको लोपः लोपाभावपक्षे तु धकारस्यैव अवर्णं नतु खरिचेति चर्त्तं चर्त्तप्रतिधकारस्यासिद्धत्वात् ऊयोदो न्यतर
स्यां ऊयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् घोषे नाहवतो महाप्राणस्य सप्तदशरावयकारः तस्य ऊरो ऊरिइ
वाग्धरिः शश्छोति पदं जाऊयः परस्य शस्य चोवा स्यादिति दस्युत्वेन जकारे कृते खरिच खरिपरे ऊला चरः सुः इति
जकारस्य चकारः तच्चिवः तच्चशिवः पदान्तात्किं विरप्रां कृत्तममीतिवाच्यं तच्छोकेन तच्च श्लोकेन अमीति किं
वाक्श्र्योतति मातुस्त्वारः मातस्य पदस्यानुस्वारः स्यादिति अलोऽप्यस्य हरिं वंदे पदस्येति किं गम्यते हलिकिं फलमि
दम् मानस्येति किं कुर्वन्वदे नश्चापदान्तस्य कलि नस्य मस्य चापदान्तस्य कल्पनुस्वारः स्यात् यशांसि आक्रंसते ऊलि
किं मन्यते अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः स्पष्टं अङ्कितः कुणितः गुम्फितः कुर्वन्तीत्यत्रात्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् अनुस्वारेऽ

अश्रितः

व तो द

सा ५

एवादेशः ॥ ६

राम ६

वृत्ते

कुकुटुकोरसिद्धत्वाज्जप्रवृत्तः।

किं कृत्यमिति

परसवर्णेनैस्यासिद्धत्वात्तन्नात्वं वापदांनस्य पदांतस्यानुस्वारस्य यिपरसवर्णेवास्यात् त्वङ्करोषि त्वं करोषि संयंता
 संप्यता संवत्सरः संवत्सरः यं लोकं यद्यौकं अत्रानुस्वारस्यपक्षे अनुनासिकायवलाः मोराजिसमः को किंवन्तेरा
 जितोपरेसमोमस्यमएवस्यात् सम्पाद इमपरेवा मपरेदकारेपरमस्यमएवस्याद्वा हलन्तलचलने किंस्तल्यति
 किंस्तलयति यवत्तपरेयवलावेतिवक्तव्यं यथासंख्यमनुदेशः समाना समसंबंधीविधिर्पथासंख्यस्यात् ॥ किंप्रत्येकं
 किंवत्तलयति किंत्वाद्यति किंत्वाद्यति नपरेनः नपरेदकारेपरमस्यनःस्याद्वा किंन्दुते किंन्दुते ह्योः कुकुटुक
 शरि डकारणकारयोः कुकुटुकावागमोवास्तः शरि चयो द्वितीयाः शरिपोष्करसादेरितिवाच्यं षाड्-रवषष्ठः षाड्-ह
 ष षाड्-षष्ठः कुकुटुकोरसिद्धत्वाज्जप्रवृत्तं सुगणवषष्ठः सुगणद्वषष्ठः सुगणवषष्ठः उः सिद्धुत् जात्परस्यसस्यधुडास्या
 त् षट्संतः षट्संतः नञ् नकारांतात्परस्यसस्यधुड्वास्यात् सन्तः सन्तः शितुक नस्यपदान्तस्यशेषरेतुगवास्यात् ॥
 शश्चोतिइतिवृत्तविकल्पः पक्षेजरोजरीतिचकारलोपः सञ्चभुः सञ्चभुः सञ्चभुः सञ्चभुः अञ्चो अञ्च
 चाञ्चशा अशाविति चतुष्टयं रूपाणमिहातुक चत्तचलोपानां विकल्पनात् ॥ यथापुष्टं उः मोदत्वादचिडः
 मुनिनस्य इत्वात्परोयोऽमृतदंतंयत्पदंनस्मात्परस्याचो नित्यं उः मुडागमः स्यात् अत्तङ्गात्मा सुगलीशः सन्त्युतः
 समः सुति समोः स्यात्सुति अलोऽत्यस्य अत्रानुनासिर्वस्यतुवा अत्ररूपकरणेरोऽसर्वस्यानुनासिकेवस्यात् ॥
 अनुनासिकात्परोनुस्वारः अनुनासिकं विहायरोऽसर्वस्यात्परोनुस्वारागमः स्यात् रवरवसानयोर्विसर्जनीयः
 विसर्जनीयससः रवरिविसर्जनीयससः स्यात् एतदपवादेवाशरीतिपाक्षिके विसर्गे षाप्ते संपुङ्गानां सोव
 क्तव्यः संसृक्ता संसृक्ता समोवालोपमेकैतिभाष्यं लोपस्यापिरूपकरणस्यत्वादननुस्वारानुनासिकाभ्यामेक
 सकारकंरूपद्वयं द्विसकारकंरूपमेव तत्राऽनचिचेतिसकारद्वित्वपक्षे त्रिसकारमपिरूपद्वयं अनुस्वारविसर्गजि

कंधः

पोष्करसादिरा
नार्थः

कः ५

[illegible]

4

पर

राम७

इति हस्तसंधिः विसर्जनीयस्यसः विसृज्याता शार्परे विसर्जनीयः शार्परे रवरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयोनत्वत्पत्त कः त्तरः
 यनायनः क्षोभणः इह यथा यथं सत्वं जिह्वा मूलीयश्चन वा शारि शारिपरे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयराववास्यात् हरिप्रेषा
 ते हरिः शोते रवरपरे शारिवा विसर्गलोपोवक्तव्यः रामस्यात्ता हरिस्फुरति पक्षे विसर्गसत्वे च त्रैरूपं कुघोः कः यो
 च कः करोति कः करोति कः खंडः कः खंडः कः खनति कः खनति कः पवति कः पवति सोपसाहो विसर्जनीय
 स्यसः स्यादपसाहो कुघोः पयस्याशं पशत्कल्पं पशत्कं पशत्काम्पति अनवयस्येति वाच्यं जातः कल्पं काम्पेरोरे
 वेति वाच्यं नेह गीः काम्पति इणः सः इणः परस्य विसर्गस्य सः स्यात् सर्वविषये सार्थिष्वाशं सार्थिष्कल्पं सार्थिष्कं सार्थि
 ष्काम्पति नमस्सुरसोर्गतयोः गतिसंज्ञयोरनयो विसर्गस्य सः स्यात् कुघोः परयोः नमस्करोति साक्षात्त्वमिति वाक्
 नो योगे विभाषा गतिसंज्ञा तदभावे नमः करोति पुरोव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा पुरस्करोति अगति त्वात्नेह उः पुरो पुरः
 प्रत्ययः इहुहुपधस्य चाप्रत्ययस्य इकारोकारे पधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य सः स्यात् कुघोः निष्प्रत्यहम् आविष्कृतं हु
 कृतं अप्रत्ययस्य किं अग्निः करोति वायुः करोति एकादेशाशास्त्रनिमित्तकस्य नष्टत्वं कत्कादिषु भ्रातृष्वच शास्त्र
 पागात् तेनेह न मातुः कृपा मुहुः प्रतिषेधः मुहुः कामः निरसोः न्यतरस्यां सो वा स्यात् कुघोः निरस्कृती निरः कृती
 द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य सकारो वा स्यात् कुघोः द्विः करोति द्विष्करोति इत्यादि
 कृत्वोर्थे किं चतुष्कपालः इह सोः सामर्थ्य एतयोर्विसर्गस्य सः स्यात् कुघोः सार्थिष्करोति सार्थिः करोति धुनुष्करो
 ति धनुष्करोति सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा सामर्थ्यकिम् निष्ठतुसर्पिः पिबत्वमुदकम् नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य इह सो
 विसर्गस्यानुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं सः स्यात् कुघोः परयोः सार्थिष्कुटिका अनुत्तरपदस्यस्य किम् परमसार्थिः कु

सि को

डिका कत्करिषुसर्कि कुंडिका शहोऽसमसे व्यपे चा विरहे पिषत्वार्यः व्यपे चायां नित्यार्थश्च अतः लकमिकं सक्तं मपा
त्रकुशाकर्णीषु नवयस्य अकारादुत्तरस्यानवयस्य विसर्गस्य समासे नित्यसकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु नक्त
त्रपरस्यस्य अयस्कारः अयस्कामः अयस्कंसः अयस्कंभः अयस्पात्रं अयः सहिनाकुशाः अयस्कुशाः
अयस्कर्णी अतः किं गीः कारः अनवयस्य किं स्वः कामः समासे किं यशः करोति अनुत्तरपरस्यस्य किं परमय
शः कारः अधः शिरसीपदे एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे अधः स्पदं शिरस्पदं समास इत्येव अधः पदं शिरस्पदं
अनुत्तरपरस्यस्येत्येव परमशिरः पदं कत्कारिषुच भास्करः इति विसर्गसंधिः स्वीजसमोडितिसप्तम्येकते
शिवस्य अर्च्य इति स्थिते सप्तम्युपेक्षः पदान्तस्य सप्तम्युपेक्षादस्य चरुः स्याज्ज श्वापवादः अतोरोरलुतादलुते
अलुतादतः परस्परोरुत्सादलुतेति भोभगो इति प्राप्तेः सप्तम्युपेक्षापवादः उत्वंपतिरुत्त्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति रुत्त्वमत्
द्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात् प्रथमयोः सर्वसवर्णः अकः प्रथमादितीयोरचि परे सर्वसवर्णदीर्घराकादेशः स्यात् इति
प्राप्ते नादिचि अवर्णादिचि न सर्वसवर्णदीर्घः स्याज् आहुगः एउः पदान्तादिति शिवोऽर्च्यः अत इति तपरः किं
देवा अत्र अतीति तपरः किं श्व आगता अलुताकिं एहि स आता अत्र स्नादि लुतस्यासिद्धत्वादतः परोयं अलु
तादिति विशेषणोत्तत्सामर्थ्यात्तासिद्धत्वं तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यदीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् अलुतेति किम्
तिष्ठतुपय आश्रित इत्त गुरोरनत इति लुतः रुशिच अलुतादतः परस्परोरुत्सादलुतेति शिवो वचः रो रित्युकारात्तुवं
धप्रहणालेह प्रातरत्र धातुर्गच्छ देवास इह इति स्थिते रुत्वं भोभगो अथो असर्वस्य योशि एतत्सर्वस्य रोधादेशः स्या
दशिपरे असंधिसौत्रः लोपः शाकल्यस्य देवा इह देवा विह अशिकिं देवाः संति यद्यपि इह यत्त्वस्यासिद्धत्वा

रामः

द्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्थानि वद्भावेन रुत्वाद्युत्पत्त्या न ह्ययमल्लिपिः रोरिति स सुदाय रुपाश्च यणात् भोत्
भोगोत् अथोत् इति सकारान्ता निपाताः तेषां रोर्यत्वे कृते व्योलेषु प्रोक्तं तत्र शाकटायनस्य पदान्तयोर्वकारयकारयो
लोपश्चाणौ वयोवास्तौऽपि परे यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शौचिल्यं सलघूच्चारणः ओतो गार्गस्य ओकारा
त्परस्य परान्तस्यालस्य प्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् गार्ग्यग्रहणं प्रजायं भोश्च्युत लस्य प्रयत्नपक्षे भोयच्युत पदा
न्तस्य किं तोयं उच्यते च परे अवर्णसर्वयोः पदान्तयोर्वयोर्लोप उच्यते स उ एकाग्निः पदे किं तत्र सुतं वेत्रः संप्रसारणे रूपं
परितुषति पदोक्तो निपात उच्यति गृहीष्यते तस्युत्तरार्थं पदग्रहणं हलिसर्वेषां भोभगो अथो अथ सर्वस्य लघूलघूच्चारण
स्य यकारस्य लोपः स्याद् हलिसर्वेषां मतेन भो देवाः भोलस्मि भो विद्दं द भगोनमस्ते अथो पाहि देवानम्याः देवायान्ति द
लिकिं देवापिह रोऽस्यपि अहोरेफारेणः स्यान्तुस्यपि रोरपवादः अहरहः अहर्गणः अस्यपि किं अहोभ्याम् अत्राहन्ति
तिरुत्वं रूपरात्रिरयंतरेषु रुत्वं वाच्यं अहोरूपं गतमहोरत्रिरेवा एकदेशा विहृतमेन न्यत्वात् अहोरात्रः अहोरयंतरम्
अहरादीनां पत्यादिषु वारेफः विसर्गोपवादः अहर्षतिः गीर्षतिः धूर्षतिः पक्षे विसर्गोपधानीयौ रोरि रेफस्य रेफे परे लोपः स्या
त् इलोपे सर्वस्य हीर्घाणः हरेको लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्गेऽर्थाहकाररेफात्मके परे सर्वस्यागो हीर्घः स्यात् पुनारमते हरीर
म्पः शम्भराजते अणः किं तदः ददः तदहंसायां दद उद्यमने सर्वग्रहणमनुत्तरेपि सर्वमात्रस्य हीर्घार्थम् अजर्घीः लौटः
मनसरथ इत्यत्र रुत्वे कृते दशिचेत्सत्वे रोरिति लोपे च शास्त्रे विप्रतिषेधे परं कार्यं तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् इति लोपे शास्त्रे
सर्वत्रासिद्धमिति रोरित्यस्यासिद्धत्वाद्दुत्तमेव मनोरथः एतन्नदोः सुलोपो कोरन् अस्मात् हलि अककारयोरेन तन्नदोर्घः सुस्तस्य
लोपः स्याद् हलि ननु न अस्मात् एषविष्णुः सैशंभुः अकोकि एषकोरुदः अन अस्मात् किं असः शिवः हलिकिं एषोत्र॥

५

स्य

नैनरनिकाश्रय कीन्तसिध्यति अत्यंतस्वार्थिकानां नसाभिवचन इत्यादिना ज्ञापयिष्यमाणानां कनादीनां सुबुद्धिः
 ८५ त्रेः पूर्वमुत्पत्तिरिति सर्वस्येदृति सत्त्वगुणध्यापुभ्यो प्राक्निष्ठेन शक्यवर्णना चेतश्चतुकारस्य वर्णनादनुदात्तात्तापधा नो

से. को
 ८

सोचिलोपेचेत्पादसंज्ञां स इत्यस्य सोलोपः स्यादचिपादश्चेद्ध्येपे सत्येव सत्येन सेमामविदिप्रभंतिं इह अकृपाद एव ग्रह्यते
 इति वामनः अविशेषाद्भो कपादोपे इत्यपरे सैषदाशरथीरमः लोपेचेदिति किं स इह तद्वेति स एव सुक्ता सत्येवेधासंगं
 स्याच्छ्रुदस्मिदुलमिति सर्वस्वत्राहङ्गलग्रहणात्तुल्यत्वात्तभ्यते तेनेहन सोहमाजन्मश्रुद्धानां इति स्वादिसंधिः ५ अर्थवदे
 धातुरस्य सः प्रातिपदिकं धातुपत्यं पत्ययान् च वर्जयित्वा अर्थवच्छ्रुद रूपं प्रातिपदिकं संज्ञात् कृते हितसमांश्च कृते
 क्षितान्नो समासश्च प्रातिपदिकं संज्ञाः सर्वस्वत्रेणैव सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थं पत्रसंज्ञाते पूर्वभागे परंतस्य चेद्भव
 तितर्हि समासस्येवेति तेन वाक्यस्य न प्रत्ययः आपंचमपरिसमाप्तेरधिकारोपं परश्च अपमपितया ज्ञाप्यातिपदिकान् ज्ञेता
 दावनात्प्रातिपदिकाचेत्पापंचमपरिसमाप्तेरधिकारः प्रातिपदिकग्रहणं लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे द्यावग्रहेण
 द्यावनात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् द्याव्यां प्राग्भाभत् इत्येवमर्थम् सौजसमौदृष्ट्याभ्यां भिस्तेभ्यां भ्यस्तु इतिभ्यां भ्यस्तु सो
 साम इति सप्त इति द्यावनात्प्रातिपदिकाच्च परेस्वादयः प्रत्ययाः सुः सुउ. स्यात्कारेकारौ जशरउ. णश्चनः विभक्तिश्च
 सप्तभिर्द्वौ विभक्तिसंज्ञौस्तः तत्र सुजौजस इत्यादीनां सप्तानां त्रिकार्षी प्रथमादयः सप्तम्यनाः प्राचां संज्ञास्ताभि रिरापि व्यवदा
 रः सप्तः सप्तस्त्रीणि त्रीणि वचनानि एकश एकवचन द्विवचन बहुवचन संज्ञानिस्तुः द्वेकपोर्द्विवचनैकवचने द्वित्वैकत्वयो
 रतेस्तः बहुषु बहुवचनं बहुत्वे एतत्तस्यात् सूत्वविसर्गौ रामः सत्तुपाणामेकशेषराक विभक्तौ एकविक्रौयानि सत्तुपाणै
 वहृष्टानितेष्टामेकरवशिष्यते प्रथमयोः नादिचि हृदिरेचि रामो हुर प्रत्ययाद्यौ हुर इति स्तः इति जस्येत्संज्ञा न विभक्तौ
 तुलाः विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारादितो नस्तुः इति सकारस्य नेत्वे अतोऽपरो अपदानादकाराद्गुणे परतपररूप
 मेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते परत्वात्सर्वस्वर्णादीर्घः अतोऽपरोऽक्षि हिपुरस्तादपवादश्च न नरात्विधीन्वाधनेनोत्तराणि
 ननु इति वैकल्पिकं डीपासंनियोगविशेषे नोनस्यात् एतैकेत्येव स्यात् तथा कुनः पूर्वमातृत्वात् नोभावेनोदी चामातृत्वात् इति विधीयमानादादेशस्य
 विकल्पो न स्यात् किनु प्रत्ययस्थात्कादिति नित्यमेवेत्यर्थे केत्येव स्यात् द्यावनात्किं नू भयमपिसि ध्यतीति भावः कनिकेन इति पूर्वस्याणो ह्रस्वः

एव

सा

म

८ रोम

पूर्वसवर्णः

नित्यायेनाकः सर्वो दीर्घ इत्यस्यैवापवाहे न तु प्रथमयोरित्यस्यापि रामाः एकवचनं संबुद्धिः संबोधने प्रथमा
 पाराकवचनं संबुद्धिस्तस्यैव एतद् इत्वात्संबुद्धेः एतद् इत्वात्संबुद्धेः एतद् इत्वात्संबुद्धेः एतद् इत्वात्संबुद्धेः एतद् इत्वात्संबुद्धेः
 गत्येव इत्वाभ्यां विशेषणान्ते ह हेकतरत्कुलेति हेराम हेरामो हेरामाः एतद् ग्रहणं किं हेरारे हेरिस्मि अत्र हि
 परत्वा नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणोक्तने इत्वात्परत्वं नास्ति अमि सर्वः अकोऽप्यचि परतः सर्वस्त्वमेकादेशः स्यात् रामं
 रामो लशक्तु न हि ते न हि तव ज्ञेयत्वाया लशक्तवर्ग इतः सुः इति शसः शस्येत्संज्ञा तस्माच्च सोऽनः पुंति सर्वसर्वो ही
 र्यात्परोपः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्सुं हि अत्र कुश्वात्संबुद्धेः अपि अत्र कुश्वात्संबुद्धेः अपि अत्र कुश्वात्संबुद्धेः अपि
 अव्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्परस्य स्यात्समानपदे पदव्यवायेपीति धेवा पितुमाद्ग्रहणं तुम्ग्रहणमतुस्वारोपल
 क्षणार्थं तच्चाकर्तृशक्तं अयोगवादानामदस्य पदेशस्योक्तत्वात् इति गणेशे पदानस्य पदानस्य पदानस्य पदानस्य
 रामात् यस्मात्सत्यं यविपिरुदादिष्वप्येगम् यः प्रत्ययो यस्मात्किं पतेन दादिशब्दं पतस्मिन् प्रत्यये परे अंगं संज्ञं स्यात् ॥
 भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्यांगसंज्ञार्थं तदादिग्रहणं विधिरिति किं स्त्रीरपती प्रत्यये किं प्रत्यये विशिष्ट
 सततोऽप्यधिकस्य वामाभूत् अंगस्येत्पि कृत्य ताज्जसिद्धतामिवात्स्याः अकारांतादंगाद्वादीनां क्रमादिनादयश्चादे
 शाः सुः एतत् रामेण सुविच यत्रादौ सुविपरेऽतो गस्य दीर्घः स्यात् रामाभ्यां अतो भिसरोस अकारांतादंगादिसरोस्सा
 त् अनेकाल्पत्वात्सर्वो देशः रामैः डेः यः अतोऽगात्परसुडेः पीदेशः स्यात् रामाय इह स्यात्निबद्धावेन पादेशस्य सत्त्वात्
 पिचेति दीर्घः सन्निपातलक्षणो विधिरिति मित्रं तु द्विधा तस्येति परिभाषा तु ते ह प्रवर्तते कष्टाय कमरातिनिर्देशेन तस्या अनि
 त्यत्वज्ञापनात् रामाभ्यां बहुवचने कस्येत् कलादौ बहुवचने सुविपरे अतो गस्येकारः स्यात् रामेभ्यः बहुवचने किं रामः रा
 मस्य क्तिकिं रामाणां सुपिकिं पचधं यजधं वाचसाने अवसाने जलौचरो वासुः रामात् रामाद् द्वित्वे रूपचतु

जदत्वं।

ति

र
ते

इ

सि. को
१०

एवं रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य सस्यद्वित्वपक्षे रवरेवेति चर्त्तृपांतरतस्यात्सरव नतु नकारः अत्यशान्तपाप्रयत्नमे
दात् अतएव सः सीतितादेश आरभ्यते ओसिच ओसिपरे अतो ग्लेकारः स्यात् रामयोः इत्स्वनद्यापोतु इ
स्वात्तान्तद्यन्तादावन्ताच्चागात्परस्यामोनुडागमः स्यात् नामि नामिपरेऽजंतांगस्य दीर्घः स्यात् रामाणां सुपिचेति
दीर्घो यद्यपि पस्त्या पी हनप्रवर्त्तते सन्निपातपरिभाषाविरोधात् नामीत्यनेन आरंभसामर्थ्यात्परिभाषावाध्यते रामे
रामयोः सुपिरत्वेकते अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः आपादसमाप्तेरधिकारोयं इणकोरित्यधिकृत्य आदेशप्रत्यययोः स
हेसाड इति स्त्रात् इति षष्ठ्या नमनुवर्त्तते इणकवर्गभ्यां परस्यापदान्तस्य हेसाप्रत्ययावयवश्च यस्कारस्य मूर्द्धन्या
देशः स्यात् विवतायोषस्य तादृश एव षः रामेषु इणकोकिं रामस्य आदेशप्रत्यययोः किं सुपीः सुपिसे अपदान्त
स्य किं हरिस्तव एवं कस्ममुकुरादयः सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः तदंत
स्यापीयं संज्ञा द्वंद्वेति ज्ञापकात् तेन परमसर्वत्रेति त्रस्त परमभवकानित्यकचसिद्धिर्न जसः श्री अदन्तात्सर्वना
म्नः परस्य जसः श्री स्यात् अनेकात्त्वात्सर्वादेशः तच्चावणस्त इत्यादाविवनानुवंधकतमनेकाल्त्व मिति वाच्यं
सर्वादेशात्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् सर्वे सर्वनाम्नः स्मै अतः सर्वनाम्नोडेऽत्पेतस्य स्मै स्यात् सर्वस्मै ऊरि
ज्योत्स्मनि अतस्तु सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः सर्वस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् अवर्गात्तात्सर्वनाम्नो विहि
तस्यामः सुडागमः स्यात् एतत्पक्षे सर्वेषां सर्वस्मिन् शेषं रामवत् एव विष्वादेयोपपदन्ताः सर्वोदयश्च पंच
विंशत् सर्व० विष्णु० उभेय० उभे० इतर० इतम० अन्य० ० अन्यतर० इतर० त्वत्० त्व० नेम० सम० सिम०
सर्व पशु वर दक्षिणा जरा पशु पराणि व्यवस्थापामस्तथायां स्वमज्ञातिधनारव्यायो
अंतरवदिपीगोपसंख्यातयोः तह० तह० यह० एतद्० इदम्० अदस० एक० द्वि० युष्मद्० अस्मद्

न

स्त ६

स्मि ५

राम १०

इति।

भवतु किम् ॥ ३५ उभयशब्दोदित्वविशिष्टस्य चकः अंतराव नित्यं द्विवचनांतः तस्मै ह पाठस्तु भकावि
 त्पकजर्थः न च का प्रत्ययेनेष्टसिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्पादाविवायचप्रसंगात् तदुक्तं उभयो
 न्यवेति अन्यवेति द्विवचनपरत्वाभावे उभयशब्दस्याद्विवचनं नास्तीति कैषटः अस्तीति दूरदत्तः तस्माज्जसि अपज
 देशस्य स्यातिवद्भावेन तत्प्रत्ययान्त तथाप्यमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्ति निरपेक्षे नोतरंगत्वात् नित्येव संज्ञा भवति
 उभये उतर उतमोवत्प्रयो यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन दन्तग्रहणं नास्ति सुप्रिङ्गं तमिति ज्ञापकात् तथापीदृशदन्त
 ग्रहणं केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् अन्यतरान्तमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विवद्विषये निर्द्धारणवर्त्तते
 तत्रान्यतमशब्दस्य गणेषां भागं संज्ञा त्वत्तद्विद्वावप्यदंतौ अन्यपर्यायौ एक उदात्तौः परोऽनुदात्त इत्येके एक
 स्तांत इत्यपरे नेम इत्यर्द्धे समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु तेदृश्याते पथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञाप
 कात् अंतरं वहिर्योगेति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यं अंतरायां पुरि सर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्था
 यामसंज्ञायां राधां व्यवस्थापामसंज्ञायां गणपावात् सर्वत्र या प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा सा जसि वास्यात् सर्वं सर्वः
 स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था व्यवस्थायां किम् दक्षिणागायकाः कुशला इत्यर्थः असंज्ञायां
 किम् उत्तराः कुरवः स्वसंज्ञातिधनारव्यायां ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता या सर्वनामसंज्ञा सा जसि
 वास्यात् स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वा ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञानयो र्थावा ॥ ॥
 अंतरं वहिर्योगोपसंख्यानयोः बाह्ये परिधानीये चार्थे अंतरशब्दस्य या प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा सा जसि वास्या
 त् अंतरं अंतरावागृहाः बाह्या इत्यर्थः अंतरं अंतरावागृहाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

अहामुक्त्वा लुक्वा ला इत्यवध्यध्वन्यसंभवेपितन्निमोनास्तीति भावः ॥ ५

सु

वा

सर्वनामसंज्ञा

सि-को
११

३३

सर्वदिभ्योनवभ्योवा राभ्योऽसिद्धोऽस्मात्स्मिनौवास्तः सर्वस्मात् सर्वान् सर्वस्मिन् सर्वे रावंपरादीनाम
पि शेषं सर्ववत् एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनात् न बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ चिकीर्षितैर्वर्तना
मुसंज्ञानस्यात् त्वकंपितायस्य त्वत्कपित्कः अहंकंपितायस्य संमत्कपित्कः इह समात्प्रागेव
क्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञानिविध्यते अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्येकच प्रवर्तत सच समा
सेपि श्रूयेत अतिक्रान्तो भवकं मुक्तिभक्तानि वत् भाष्यकारस्तु त्वकत्पित्कौ मत्कत्पित्क इति रूपे इ
ष्टपत्तिरुक्तैतत्स्वप्नचरव्यौ यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं सज्जोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वद्वयः ॥ ॥
महासंज्ञाकरणेन तदवगुणानामेव गणोऽन्तिवेष्टान् अतः संज्ञाकार्यमंतर्गणकार्यं च न भवति ॥ ॥
सर्वनामकश्चिन्तस्मै सर्वाय देहि अतिक्रान्तः सर्वमति सर्वः तस्मै अति सर्वाय अतिक्रान्तं कुलं ॥
अतितत् तृतीयासमासे अत्र सर्वनामज्ञानस्यात् मास सर्वाय तृतीयासमासार्थवाक्येपि न मा
सेन सर्वाय इह च इह उक्ता संज्ञान वरणाश्रमेतराणां समुदायस्यायेति शेषो न त्ववयवानां सर्वा
परावराणां न चैवं तदन्तविधिनस्तत्प्रसंगः सर्वनाम्ने विहितस्यामः सुडितिव्याख्यातत्वात् ॥ ॥
विभाषाजसि जसाधारयत्कार्यं श्रीभावारव्यं तत्र कर्तव्यं इह उक्ता संज्ञास्यादा वरणाश्रमेतरे
वरणाश्रमेतराः श्रीभावेऽप्येव विभास्तुक्तं अतो नाकच किंतुकप्रत्ययराव वरणाश्रमेतरकाः ॥
प्रथमचरमतयात्पादकतिपयनेमाश्च एते जसः कार्यप्रत्युक्तसंज्ञावास्तु ॥ ॥ प्रथमे ॥ ॥
प्रथमाः इत्यादि शेषरामवत् तयप्रत्ययः तत्तत्तदंताग्राह्याः द्वितये द्वितयाः नेमे नेमाः ॥

सर्वादे
सां

तेषां

राम ११

सि. को
१२

युक्तोद्धादिमः

स्थानवजादिस्वादिपरो यो न तस्याकारस्य लोपः स्यात् रषाभ्यां नोः समानपदे एकपदस्थाभ्यां रेफकाराभ्यां
परस्य न स्थानः स्यात् ह्रस्वः स्रस्मा ह्रस्वस्मादपि विधोः स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अङ्कुर्वीत इत्येवात्रणत्वं सर्वत्र
सिद्धौ येन स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संपोगादि लोपलक्षणत्वे विधिति निषेधात् नलोपः प्रातिपरिकान्तस्य
नेति प्रातिपरिकेति तु प्रषण्णिके पदे प्रातिपरिकसंज्ञकं पदं देतं देतस्य नकारस्य लोपः स्यात् नलोपस्यासि इत्यादीर्यत्वमेव
मेत्त्वचन यूपभ्यां यूपभिः यूपभ्य इत्यादि विभाषादि-श्रयोः अगावयवोः सर्वनामस्थानपरो यो न तस्याकारस्य लो
पो वा स्यात् डि-श्रयोः परतः सस्मि यूपणि पक्षे रामवत् पदन्त इति सूत्रे प्रभृतिप्रहरणप्रकारार्थं तथा च ओः श्रयामपि
दोषनादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इति उदाहृतं तेन परं धिश्चरणोस्त्रियां स्वां तं हन्मानसं मन इत्यादिसंगच्छते आसन्
प्राणस्तुरिति च आस्ये भव आसन्ः दोषप्राप्तस्य न प्रसक्तत्वमप्यत एव भाष्यात् तेन रक्षितं दोर्निशाचर इति संगच्छते भुज
बाहुप्रवेष्टोदोरिति साहचर्यात्सुस्त्वमपि दोषतस्तथा विधस्य भजत इति द्वयोरङ्गोर्भवेद्वाङ्कः संख्या विसाये सर्वस्या
ङ्कस्याह न न्यतरस्याङ्गो संख्यादि सर्वस्याङ्कस्याह नादेशो वा स्यात् ङो ङङ्कि ङङ्कनि ङङ्के विगतमदो ङङ्कि ङङ्कनि ङङ्के
अङ्कः सायं सायाङ्कः सायाङ्कि सायाङ्कनि सायाङ्के उत्पदन्ताः विश्वपाः दीर्घाज्जसिच दीर्घाज्जसिच इचिच परेऽथमपोः
सर्वसवर्णदीर्घान् स्यात् वृद्धिः विश्वपो सवर्णदीर्घः विश्वपाः यद्यपीह ओडि-नादिचीत्पेव सिद्धं जसितुस्तपि सर्वस
वर्णदीर्घेऽन्तर्तितास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थसूत्रं इहपि न्यायत्वाद्दुपन्यस्तं आतो धातोः आकारांतो यो धातुस्तद
तस्य भस्मांगस्य लोपः स्यात् अलोऽस्य विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि रावं शंख आहयः धातोः किं हाहान्
तासवर्णदीर्घः हाहा डेहृदिः हाहै डसिङ्सो दीर्घः हाहाः २ ओसिहृदिः हाहोः डो आहुराः हाहै शेषं विश्वपा
वत् आत इति योगविभागात्
धातोरप्यालोपः ५१ ॥ ॥

अवाय २

यजादिस्वादि

व्यङ्गः

राम

१२

शेषं सर्वत्र विभाषाप्रकरणे नीयस्य जित्स्वरूपसंख्यात् द्वितीयस्यै द्वितीयायेत्यादि एवैतत्तीयः
 अर्थवद्गुणान्तेह पदुजातीयाय निर्जरः जरायाज्जरस्यतरसां जराशब्दस्यजरस्यवास्यादजाहोवि
 भक्तौ ॥ परागाधिकारे तस्यचतसस्तस्यच अनेकात्त्वात्तुर्वादेशे प्राप्ते निर्हिष्यमानस्यादेशाभवंति एक
 देशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्यजरस्य निर्जरसो निर्जसः इनादीन्वाधित्वा परावाज्जरस्य निर्जरसा नि
 र्जसे निर्जरसः निर्जसः पक्षेहलादौचरामवत् हन्ति कृतात्तु सर्वविधतिषेधेनेनातोः कृतयोस्तुतिपात
 परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्यजरसि कृते निर्जरसि निर्जरसादितिरूपेनैर्तु निर्जरसा निर्जरस इति
 केचिदित्युक्तं तथाभिसिनिर्जरसैरितिरूपोत्तरमुक्तं तदुत्तरमिभिश्व पश्येकवचने निर्जरस्यैव रूपमिति
 स्वीकृतं एतच्चभाषाविरुद्धं पदोन्मासहन्तिशसनस्यचन्दोषनयकञ्चकन्तुदन्तासञ्चस्यभ्यतिषु पा
 दान्तनासिकामास हृदपनिशा अस्त्रयूषदोषयकतृशकृतउदक आस्पराघापदाहय आदेशास्तुः शसा
 दौवा यत्तुआसनशब्दस्यासन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तन्मादिकं पारः पारो पादाः पारं पारो पदः
 पादान् पदा पादेनेत्यादि सुउपसकस्य सुदृष्ट्याहारः स्वादिपंचवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानिस्वरत्नीव
 स्य त्वादिसर्वनामस्थाने कषत्पयावशिष्यादिसर्वनामस्थानेषु परतः सर्वपदसंज्ञं स्यात् यविभं यकारादि
 षजादिसर्वनामस्थानेषु परतः सर्वभसंज्ञं स्यात् आकङ्गारादेकासंज्ञा इतर्जुङ्कङ्गाराः कर्मधारय इत्यतः जा
 गेकस्यैवसंज्ञाज्ञेया या परानवकाशाच्च तेन शसादौचिभसंज्ञैव न परत्वं अतो जश्च न इतः इता जश्च इदञ्च
 त्वादिसासः मासाभ्यामिभ्यस्त्वेयत्वेचयलोपः माभ्यां माभिरित्यादि अलोपोनः अणवयवोऽसर्वनाम

श्रीः।

कचित्कः इमेः इत्यादिताः हरिः प्रथमयोः पूर्वमवर्णः हरी जसिच ह्रस्वांतस्यांगस्यगुणः स्याज्जसिपरे हरयः ह्रस्वस्यगुणः ह्रस्व
स्यगुणः स्यात्संबुद्धौ एङ् ह्रस्वादिहिसंबुद्धिलोपः हे हरे हरिम् हरी हरीन् शेषोऽप्येसरिवि अनदीसंतौ ह्रस्वोयाविर्ह्रस्ववर्णौ तदने
सरिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् शेषः किम् मत्पै एकसंज्ञाधिकारात्तिदेशे षग्रहणस्य एणर्थम् ह्रस्वोकिं वानपम्ये यूकिं मावे आडेनास्त्रि
याम् घेः परस्याडेनास्यादस्त्रियाम् आडि. तिटासंज्ञापाचाम् हरिण अस्त्रियां किं मत्या घेर्दि. ति घिसंज्ञस्य डि. तिसुपिगुणः स्या
त् हरेये घेः किं सरव्ये डि. तिकिं हरिभ्या सुपिकिम् मदीघेर्दि. तीतिगुणे कृते डसिड-सोश्च एङोड-सिड-सोरतिपरे पूर्व रूपमेका
देशः स्यात् हरेः हरेः हरेयोः हरीणाम् अचघेः इड्ङां मुत्रस्य डे. रौ स्यात् घेरं नादेशश्चाकारः हरो हरेयोः हरिषु एवं श्रीपत्य
गिरविकव्यादयः अनडु. सौ सरम्बुरंगस्यानडु. स्यादसंबुद्धौ सौ परे डि. चेत्पन्नादेशः अलोऽन्त्यात्पूर्वे उपधा अन्त्यादलः पूर्वो
वर्ण उपधासंज्ञा स्यात् सर्वानामस्थाने चासंबुद्धौ नांतस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वानामस्थाने परे अष्टकस्य काल्प
नयः एकात्पत्ययोयः सौष्टकसंज्ञा स्यात् हल्ङ्वाब्बो दीर्घात्सुतिस्पष्टकं हल् हलन्तात्परं दीर्घो योऽप्यो नदन्ताच्च परं सुति
सीत्येतदष्टकं हल्ङ्वाब्बो दीर्घात्सुतिस्पष्टकं हल् हलन्तात्परं दीर्घो योऽप्यो नदन्ताच्च परं सुति
पासहचरितस्य ग्रहणत्तिचोग्रहणं नास्ति अष्टकस्य किं विभक्तिं हलकिम् विभेदप्रथम हलकिं राजा नालोपोनस्य
संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात् सरवा हे सरवे सरम्बुरसंबुद्धौ सरम्बुरंगात्परं संबुद्धिः वर्जं सर्वानामस्थाने रिद्धत् अचोत्रि
ति त्रितिणि निचप्रत्यये परे अचौगस्य वृद्धिः स्यात् सरवा यौ सरवायः सरवायं सरवायौ सरवीन् घिसंज्ञाभावान्नतत्का
र्यं सरव्या सरव्ये रव्यत्वात्परस्य र्विति शब्दाभ्यां रवीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ड. सिडसोरतउत्स्यात् सरम्बुः ॥
जौत् इड्ङां परस्य डे. रौ स्यात् उकारानुवर्तितैरुत्तरार्था सरव्यौ शेषं हरिवत् शोभनः सरवा सु सरवा सु सरव्यौ सु सरवायः

नपूजनादितिसमासांतसामान्यनिषेधान्नेट्च।

जंतां

सि. को
१३

अनर्हिद्रावयोगंगत्वात्तदन्तेपिप्रवृत्तिः सुहृदायस्यसखिरूपत्वाभावेनासरवीतिनिषेधाप्रवृत्तेर्धर्मसंज्ञा मुसखिना सु
सखये इति सङ्गोर्गुणकृतेकृतयणदेशत्वाभावात् ख्यत्पादित्युत्वंनसुसरवेः २ सुसरवोऽत्यादि स्वगतिशायिकसखा
अतिसखापरमः सखायस्येतिविग्रहेपरमसखा परमसखायावित्यादिगौणत्वेप्यनङ्गित्वेष्वर्त्तनेसरवीमतिकान्तोति
सखिः लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नद्वहृत्त्वं इहानङ्गित्वेनभवतः गोखियो रितिह्रस्वेनसखिशब्दस्य
लाक्षणात्कत्वात् लक्षणापत्तिपदोक्तयोः पत्तिपदोक्तस्येवग्रहणात् पत्तिः समासएव पत्तिशब्दः समासएवघिसंज्ञः स्यात्
फल्पा पत्ये पत्युः पत्यो शेषंहरिवत् समासेत्तद्वृत्तये कतिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः बहुगणवत्तुडतिसंख्या एतेसंख्याः
संज्ञाः स्युः इतिच इत्यन्तासंख्याषट्संज्ञास्यात् प्रत्ययस्यलुक्फ्लुलुपः लुक्फ्लुलुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं कमात्तत्तत्सं
ज्ञं स्यात् षडङ्गोलुक् षडङ्ग्यः परयोर्जसशासोर्लुक् स्यात् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणे प्रत्यये लुप्तेपितदाश्रितं कार्यं
स्यात् इतिजसिचेतिगुणेषां नलुमतांगस्य लुक्फ्लुलुपस्येतुमुंतः लुमताशब्देनलुप्तेनभिहितमंगकार्येनस्यात् कति
कतिभिः कतिभ्यः २ कतीनाम् कतिषु अस्मद्व्युष्मद्व्युष्मसंज्ञास्त्रिषुसरूपाः त्रिशब्दो बहुवचनांतः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रि
भ्यः २ त्रैस्त्रयः त्रिशब्दस्यत्रयादेशः स्यादामि त्रयाणां परमत्रयाणां गौणत्वेनेतिकेचित् त्रियत्रीणां वस्तुतस्तुषि
यत्रयाणां त्रिषु द्विशब्दो द्विवचनांतः त्वदादीनामः एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ द्वियर्थे तानामेवेष्टिः द्वौ द्वाभ्याम्
३ द्वयोः २ द्वियर्थे तानां किम् भवान् भवन्तो संज्ञाया मुपसर्जनत्वेनात्वम् सर्वाद्यन्तैर्गणकार्यत्वात् द्विनामकश्चिन्नदिः
द्वौ द्वयः द्वावतिकान्तोतिद्विः हरिवत् प्राधान्येत्तुपरमद्वौ इत्यादि औडलोमि औडलोमी उडलोमाः लौग्नोऽपत्ये सुबहु
ष्वकारोवक्तव्यः बाह्यादीनापवादः औडलोमि औडलोमी उडलोमान् इतीदृताः वातधमीरित्युणादिस्त्वेषां ना

नित्यं
१३

नित्यं ६
तु ५
राम
१३

उ-इप्रत्ययः कित्वातं प्रमि नीति इति वात प्रमीः दीर्घाज्जसिच वात प्रम्यो वात प्रम्यः हे वात प्रमीः अभिपूर्वः वात प्रमी वात
 प्रम्यो वात प्रमीन् वात प्रम्या वात प्रम्ये वात प्रम्यः २ वात प्रम्योः वात प्रम्या दीर्घत्वान्तनुट् डोतुसवर्णो वात प्रमीर्वा
 त प्रम्योः वात प्रमीषु एवंषीपय्यादयः यांन्यनेनेति यथी मार्गः पातिलोकमिति पयीः सूर्यः र्यपोः कित्हेचेति
 इप्रत्ययः क्विवत् वात प्रमीशब्दस्य तु अमिशसिडोचविशेषः वात प्रम्यं वात प्रम्यः दृष्ट्वाख्यो नदी ईह दंतो नित्यस्त्री लिंगो नदी सं
 जोस्तः प्रथमलिङ्गग्रहणं च पूर्वस्त्वाख्योपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः अवा र्थेनद्यो ईस्वः अवा र्थानां नद्योतानां च ह्रस्वः स्या
 त संवुहो हे बहुश्रेयसि शसि बहुश्रेयसीन् आणनद्याः नद्योतात्परे षां डि जामाडगमः स्यात् आठश्च आलोचिपरे वृद्धिस्कादेशः स्या
 त बहुश्रेयस्ये बहुश्रेयस्याः २ नद्योतात्परत्वान्नुट् बहुश्रेयसीनाम् डेरान्नद्यान्नीभ्यः नद्योतादाबंतानीशब्दच डेराम् स्यात् ॥
 इह परत्वादातानुद्धाध्यते बहुश्रेयस्याम् शेषमीप्रत्ययांत वात प्रमीवत् अद्यंतत्वान्तनुलोपः अतिलक्ष्मीः शेषं बहुश्रेयसीव
 त कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वावाहणः कुमारीक्यजंतादाचारि क्विवंतादाकर्तृश्चिक्किश् हलश्चादिलोपः अविष्नुधातु
 भुवाद्योरियडु वडोः श्रुप्रत्ययांतस्यैवर्णो वर्णो नस्य धातोर्भ्रू इत्येतस्य चांगस्येयडु वडोस्तोऽ जादौ प्रत्ययेपरे डिच्चेत्यंतादेशः
 आंतरतम्यादेरियडु उस्वडु इति इयडि प्राप्ते एरनेकाचो संयोग पूर्वस्य धात्ववयवसंयोग पूर्वो न भवति य इवर्णस्ति दंतो यो धा
 तुस्तदंतस्यानेकाचो गस्य यणस्याद जादौ प्रत्ययेपरे इति यण कुमाय्यौ कुमाय्यौ हे कुमारी अभिशसिच कुमाय्यम् कुमाय्यः
 कुमाय्यौ कुमाय्यौः २ कुमारीणम् कुमाय्याम् प्रधीः प्रध्यो प्रध्यः उन्नयतीत्युनीः धातुना संयोगस्य विशेषण दिहस्यादेव य
 ण उन्न्यो उन्न्यः हे उन्नीः उन्न्यम् डेराम् उन्न्याम् एवं ग्रामणिः अनेकाचः किम् नीनियोनियः अभिशसिच परत्वादियडु नि
 यम् नित्यः डेराम् नित्याम् असंयोग पूर्वस्य किम् सुप्रियो यवक्रियो गतिकारकेतर पूर्वपदस्य यणेन व्यते शुद्धधियो

सि. कौ
१४

इति

परमधियो कथं तर्हि दुर्हियः हश्चिकभिय इत्यादि उच्यते दुःस्थिताधीयेषामिति विग्रहे दुःस्थित्यस्य धीशब्दप्रतिगत्वमेव
नास्ति यत्क्रियया युक्ताः प्रादयस्तां प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः हश्चिकशब्दस्य बुद्धित्तममुपादानत्वं नेह विवक्षितम् हश्चि
कसंवेधिनीभी हश्चिकभी रित्युत्तरपदलोपो वा न भूयः सुधियोः एतयोरेकस्यादचिसुपि सुधियो सुधियः सर्वायमिच्छ
तिसरवीयति ततः क्विप् अलोपयलोपो अलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते कौलुप्तं न स्थानिवत् एकदेशविकृतस्या
नन्यतया न ड् एतत्ते सरवा सरवायौ सरवायः हे सरवीः अमि पूर्व रूपात् परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोपि परत्वात्सरव्युरे संबुद्धा वि
तिप्रवर्तते सरवायम् सरवायौ शसियण सरव्यः सहरवेन वर्तते सरवः तमिच्छतो सरवीः सुखमिच्छति सरवीः सुती सुख्यो
सुतो रव्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः सरव्युः सुरव्युः सुसुः लूनमिच्छति लूनीः क्षामिक्षामीः प्रक्षीमं प्रक्षीमीः एषां
डसिडः सौर्यण नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् व्यत्यादित्युत्तम लूत्युः क्षाम्युः प्रक्षीम्युः शुक्कीयतेः शुक्कीः पक्कीः इय इष्टु
क्वियो शुक्कियः ड-सिडसोः शुक्कियः इतीदंता शंभुर्देरिवत् एवं विष्णुवा सुभान्वाद्यः तज्ज्वकोष्टुः कोष्टुस्तज्जतेन
तुल्यवर्तते संबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे कोष्टुशब्दस्थाने कोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ऋतोडि-सर्वनामस्थानयोः डौ सर्वनामस्थाने
नेच परे ऋदंतांगस्य गुराः स्यादिति प्राप्ते ऋदुपानस्य रुदंतीनेह संच ऋदंतानामुपानसादीनां च न ड् स्यादसंज्ञेसो परे अष्ट
तत्त्वस्वरूपे नष्टनेष्टत्वे ह्यतः होतपोत्प्रशास्तराणाम् अवादीनामुपधायादीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे न प्रादिश
हणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं तेन पितृभ्रातृपृथ्वीनां न व्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थे उद्गातृशब्दस्य भवत्येव समर्थस्त्वै उद्गातार इति
भाष्यप्रयोगात् कोष्ण कोष्णरो कोष्णरः कोष्णरं कोष्णरो कोष्णत् विभाषात्तीयादिष्वचि अजादिषु तृतीयादिषु कोष्टुर्वीत्स्व
त कोष्टु कोष्टु ऋजउत् ऋदंतान् ड-सिडः सौरतिपरे उकार एकादेशः स्यात् रपरत्वेम् रात्सस्य रेफात्संयोगात्तस्य सस्य वलोपोना

१ उच्चादिनिष्पन्नानां तु नृत्तजंतानां वेदवति तर्हि न प्रादीनामेव।

ति

ति सरव्यो।

मिच्छतो १

क्विप्

वु

राम
१४

न्यस्यरेफस्य विसर्गः कोः पुः २ आभिपरत्वात् ज्वद्वावेपान्ते नुमचिरत् ज्वद्वावेभ्यो नुत्पूर्वविप्रतिषेधेन कोः पुनाम् कोः
रि कोः पुः पद्मे हलादौ चर्षभुवत् इत्सुदन्ताः ह्रहः ह्रहो ह्रहः ह्रहं ह्रहो ह्रहन् अतिचम्पुशब्दे तु नदी कार्यविशेषः हे अ
तिचम्पु अतिचम्पौ अतिचम्पाः २ अतिचम्पनाम् अतिचम्पाम् खलपूः ३ ओः सुपि धात्ववयवसंयोगपूर्वो भवति य
उवर्त्तस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचो गस्य यणस्यादजादौ सुपि गतिकारके तत्पूर्वपदस्य यणनेत्यति खलपौ
खलपः ४ एवं सुल्वादयः अनेकाचः किम् लृः लुवौ लुवः धात्ववयवेति किम् उलृः उलृवौ असंयोगपूर्वस्य कि
म् कटपुवौ कटपुवः गतिकारकेति किं परमलुवौ सुपि किम् लुलुचतुः स्वभूः न भू सुधियोः स्वभूवौ स्वभुवः वर्षा
भूश्च ॥ अस्योवर्णस्य यणस्यादचिसुपि वर्षाभ्यौ वर्षाभ्यः हंभतीति हंभः अहंभजम्भकैफेल्भकैधृदिधिष्ण
इत्युणादिस्त्वेण व्युत्पादितः हंभ्यौ हंभ्यः हंभ्यम् हंभ्यौ हंभ्यन् हन्निति नान्ते हि सार्थः व्यये भवः क्तिप् हन्तः हन्त
पुनः पूर्वस्य भुवो यणत्वं क्वयः हन्भ्यौ हन्भ्यः खलपूर्वत् करभ्यम् करभ्यः दीर्घपाठे करस्वकारः स्वार्थिकः ५ पुन
द्यणकारभ्यौ कारभ्यः पुनर्भ्यो गिकः पुंसि पुनर्भावित्यादि हम्भकाराभ्यौ स्वभूवत् ॥ इत्सुदन्ताः ॥ धाता हेधा
तः धातारौ धातारः अवर्णस्य यणत्वं वाच्यम् धातृणाम् एवं नञादयः उजातारौ पिता व्युत्पत्तिपक्षेन प्रादिग्रहणस्य
नियमार्थत्वात् नदीर्घः पितरौ पितरः पितरम् पितरौ शेषे धात्वत् एवं जामातृभ्रात्रादयः ना नरौ नरः हेनः नचन
इत्यस्य नामिवादीर्घः स्यात् नृणाम् नृणाम् इत्सुदन्ताः ॥ कृतृ अनयोरनुकरणे पृथगतिवदनुकरणमिति वैकल्पिका
निर्देशादित्वे परत्वम् कीः किरौ किरः तीः तिरौ तिरः इत्यादिर्गावन् इत्वाभावपक्षे ऋदुशनेति ऋतोऽनीति च
तपरकरादनङ्गुणो नङ्गः कोऽङ्गः कृम् कौ कृन् इत्यादि इत्सुदन्ताः गम्लशकृ अनयोरनुकरणे अनङ्गमाशका

सि. को १४

ने ४

सः

रः

गुणविषये तु लपरत्वम्। गमलौ। गमलः। गमलः। गमलः। गमलः। ड. सिड. सोस्तु ऋत उदित्युत्वे लयरत्वे संयोगांतलोपः
गमुल्। शकुल्। इत्यादि इतिल्ल दंताः॥ सैः सयौ सयः। स्मृतेः स्मृतयो स्मृतयः॥ इत्येदंताः॥ गोतोऽणित्। गोशब्दात्
रं सर्वनामस्थाने शक्त्यर्थे कृतस्यात्॥ गौः गावौ गावः॥ औतो मृशसोः॥ आ औत इति छेदः। ओकारादमृशसोरचिपरे आ
कार एका देशः स्यात् प्रासासाहचर्यात्सुवेवामृगह्यनेह अविमचम् गाम् गावौ गाः गवा गवे गोः इत्यादि औतोऽणि
दिति वाच्यम्। विहितविशेषणं च तेन सुद्योः सुद्यावौ सुद्यावः॥ ओकारां द्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानात् नो ह हे भानो
भानवः उः शंभुः स्मृतो येन स्मृतोः स्मृतावौ स्मृतावः स्मृताम् स्मृतावौ स्मृताः॥ इत्येदंताः॥ ~~स्मृतौ स्मृतौ स्मृतौ~~
रायो हलि। रैशब्दात्कारोऽंतदेशः स्याद्वलिविभक्तौ अविश्रयादेशः॥ राः रायौ रायः रायम् रायौ रायः राया राभ्याम् इ
त्येदंताः ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लावः ग्लावौ ग्लावः औतो मृशसोरिति हतप्रवर्तते ऐ औ च सूत्रेण औतोऽणितोः सावर्ण्याभावत्वापत्तात्
इत्येदंताः उत्पजंताः पुंल्लिंगाः रामा औड आपः आवंता दंतात्परस्योडः शीस्यात् औडि. ल्योकारकां विभक्तैः संज्ञा रमेरमाः सं
बुद्धौ च आप एकारः स्यात्संबुद्धौ एड इत्वा दिति संबुद्धिलोपः हेरमे र हेरमाः रमाम् रमे स्त्रीत्वात्त्वत्वाभावः रमाः आडि चापः
आडि. औसिचपरे आवंतस्यो गस्येका स्यात् रमयारमाभ्यामृमामिः याडापः आपः परस्य डि द्वचनस्य याडागमः स्यात् इति
विशमाये सर्वस्य दीर्घः रमायाः रमयोः रमाणां रमायां रमयोः रमासु एवं दुर्गादयः। सर्वनाम्नः स्याद्वस्वश्च आवंता
त्सर्वनाम्नः परस्य डि. नः स्याद्वस्वादापश्च द्वस्वः यालोपवादः सर्वस्ये सर्वस्याः एकादेशस्य पूर्वतत्वेन ग्रहणं दामि सर्वनाम्नः
इति सुट् सर्वस्ये सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु एवं विश्वाद्यः आवंताः विभाषादिक समासे बहुव्रीहौ अत्र सर्वनामतावा स्यात्
उत्तरपूर्वाये उत्तरपूर्वाये दिङ्नामान्यंतराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक् समासस्य ग्रहणं नैह योत्रासा पूर्वाय स्यात् अनुगधा

ता ५

रागः
१४

आभ्यां परस्य २

यास्तस्ये उत्तरपूर्वोये बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् अंतरस्येशालाये वाह्यायेऽत्यर्थः अपुरीत्युक्तेर्नेह अंतराये न गार्थे विभा
भायादितीयात्तीयाभ्यां डितः स्यादस्यादापश्चद्वस्वः इदं सूत्रं तुक्तं शक्यम् शेषं रमावत् एवंतृतीया अंवायेन दोर्द
स्वः ॥ हे अं व हे अं क हे अं ल अं सं युक्ताये डलकास्तद्वतां हस्वो नां हे अं वा डे हे अं वाले हे अं वी के जरा जरसोशी भावात्
रत्वाज्जरस आभितुटः परत्वाज्जरस जरसामित्यादिपक्षे रमावत् इह पूर्वविपत्तिवैधेनशी भावं कृत्वा सन्नियतपरिभाष
या अनित्यतांचाप्रित्यजरसीतिकेचिदाहुस्तन्निर्मलम् यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावंततामाप्रित्य डोड आ
पः आडिचापः याडापः इस्वनद्यापः डेराम् इतिपंचापि विधायः प्राप्ताः एवं न स निशा एत्सुतथ्य न ल्विधा विच्युक्तेर्नेभ
वंति अंवाविति पञ्चिष्व अकाररूपस्ये वापः सर्वे वग्रहणत् एवं हल आ विति सत्रेपि आ आ प डी ई इति पञ्चैतया द
तिखदुः निष्कौशां विरित्यादिसिद्धे दीर्घं ग्रहणं प्रत्यारव्येयं न चैवमप्यतिखदुः प्रत्ययस्वाप्रयमकारत्वे स्थानिवद्भा
वेनात्वं चाप्रित्यया दस्यादिति वाच्यम् आवंतं यदंगंततः परस्य पादि धानात् उपसर्जनस्वी प्रत्ययेतदादि नियमात् पदत्र
इति नासिकायानसंज्ञः तसामोभ्यामित्यादिपक्षे सुटिचरमावत् निशाया निप्रनिशः निशा वज्रभ्रस्त्रसज्जमज
यजराजभ्राज छशांघः वज्रादीनां सप्तानां छशांतयोश्च यकारोतादेशः स्यात् कलिपदांते च यस्य जश्चेन डः निडभ्या
म् निडभिः सुपिडः सीतिपक्षे धुट् चत्वेम् तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति ततयोक्त्यौ न न पदांता दोरिति न पुत्वं निर
सुनिहत्सु षटोः कः सि यस्य षट्स्य चकः स्यात् सकारे परे इति तु न भवति जश्चं पत्यसिद्धत्वात् केचित्तु वज्रादिस्त्वेदा
देर्धातो रिति स्त्वाद्भातो रित्युत्पन्नं यंति तन्मते जश्चेन जकारे निभ्यां निजिभेः श्रुत्वं निचृशचोक्तु रितिकुत्वं तु न भव
ति जश्चस्यासिद्धत्वात् मांस एतनासात्तनां मांस एतन्नोवाच्याः शशादौ वा एतः एता एद्वा पक्षे सुटिचरमावत् गो

लिगविशिष्टपरिभाषया तीयस्य डितस्य परस्य आभ्यां न द्विती
यस्य द्वितीयोये द्वितीयस्याः २ द्वितीययाः २ द्वितीयस्याम्
द्वितीयायाम् ॥ २ ॥

सि. को
१६

३१

स्त्रियोः

पाविश्वपावत् मतिः प्रायेण हरिवत् स्त्रीत्वान्नताभावः मतीः नात्वंनमत्या डि. निहस्वश्च इयङ् वङ् स्थानौ स्त्री शब्दमि
न्नो नित्यस्त्रीलिंगावीहृतौ इस्वोच इउवर्णे स्त्रियां वानदी संज्ञौ स्तो डि. ति परे आणनद्याः मत्पै मतये सत्याः मतेः नदी
त्वपक्षे जेदिति वेरोत्वे पाप्ते इडङ्गानदी संज्ञिकाभ्यामिडङ्गां परस्य डेरामस्यात् पक्षे अचघेः सत्या मतो एवंक्रुतिस्म
त्पादयः ॥ त्रिचतुरो स्त्रियां निसृचतस् एतयोः स्त्रीलिंगयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः अचिरमतः निसृचतस् ए
तयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः निसृः २ निसृभिः निसृभ्यः आमिनुमचिरेति नुट् न
निसृचतस् एतयोर्नोमिदीर्घानस्यात् निसृणां निसृषु स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विभक्तौ यणान्नेह प्रियास्त्रयस्त्रीणि वायस्याः
साप्रियविः मतिवत् आमिप्रियत्रयाणामिति विशेषः प्रियास्त्रिस्त्रोयस्य स इति विग्रहेतु प्रियतिसाप्रियतिसौ प्रियतिसः
प्रियतिसमित्यादि प्रियास्त्रिस्त्रोयस्य तत्कुलं प्रियवि स्वमोर्लुकास्तु तत्वे न प्रत्ययलक्षणभावात् नतिसादेशः नलुमते
तिनिषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसरादेशात्पूर्वं विनिषेधेन नुम् प्रियतिसृणि प्रियतिसृणि तृतीयादिषु वक्ष्यमाणविक्र
ल्यात्पर्यायेणानुभवावो प्रियतिसा प्रियतिसृणां द्वैरत्वे सत्याप् द्वे २ द्वाभ्यां इदयोः २ गौरी गोय्यौ गोय्यः नदीकार्यं हेगौरिगो
य्यौ एवंवाणी नद्यादयः प्रातिपदग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणद्वन्द्विणि द्वावेव पाप्ते विभक्तौ लिंगविशिष्टाः ग्रहणं सरवीसरव्यो
सरव्यः इत्यादि गौरीवत् अङ्गान्तत्वात्सुलोपः लक्ष्मीः शेषंगौरीवत् एवंतरीतयादयः स्त्री हेस्त्रि स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्येयङ् स्याद
जादौ प्रत्यये परे स्त्रियः वाम्नासोः अमिशसिचस्त्रिया इयङ् वास्यात् स्त्रियं स्त्री स्त्रियो स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रिये स्त्रियाः २ स्त्रियोः ॥
परत्वान्नुट् स्त्रीणां स्त्रियां स्त्रियोस्त्रीषु स्त्रियमति कान्तोतिस्त्रिः अतिस्त्रियो गुणताभावोत्वनुद्धिः परत्वात्पुंसि वाध्यते लीके नुमाच-
स्त्रीशब्दस्येयङित्यं बधायताम् १ जसिच अतिस्त्रयः हेअतिस्त्रे वाम्नासोः अतिस्त्रियं अतिस्त्रिं अतिस्त्रियो अतिस्त्रियः अतिस्त्री

उवम्भत् ७

राम
१६

अतिस्त्रिणा घेर्हि ति अतिस्त्रिये अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रीणां अत्रयेः अतिस्त्री ओ स्यो कारेचनित्यस्यादम्भासोस्तुविभाषया इ
 यादेशोचिनान्यत्रस्त्रियाः पुंस्युपसर्जने १ लीवेतुनुम् अतिस्त्रि अतिस्त्रिणि अतिस्त्रीणि अतिस्त्रिण्डे ३५ तावजादौव
 द्यमाणपुंवद्वावायल्लेषाग्वदूपं अतिस्त्रिये अतिस्त्रिणः अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोः इत्यादि स्त्रियांतुत्रायेणपुंव
 त् शसि अतिस्त्रीः अतिस्त्रिया डि ति ह्रस्वस्त्रेति ह्रस्वांतत्त्वयुक्तो विकल्पः अस्त्रीतितु इयडु वड् स्थानावित्यस्यैवपर्युदासः
 नत्संवदस्यैवानुह त्रैः दीर्घस्यायंनिषेधो नतु ह्रस्वस्य अतिस्त्रिये अतिस्त्रिये अतिस्त्रियाः २ अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियां अतिस्त्री श्रीः
 श्रियो श्रियः नेयडु वड् स्थानावस्त्री इयडु वडो स्थितिर्योस्तावीदूतोन दीर्घसंज्ञो नस्तो नतुस्त्री हे श्रीः श्रिये श्रिये श्रियाः
 श्रियः २ वामि इयडु वड् स्थानोस्त्रारव्यो यृ आमिवा नदी संज्ञोस्तो नतुस्त्री श्रीणां श्रियां श्रियि श्रियां प्रथोश्वस्यत्तु
 त्तिकारादीनांमते लक्ष्मीव दूपं पदांतरंविनापि स्त्रियां वर्तमानेत्वंतित्यस्त्रीत्वमितिस्वीकारात् लिंगांतरानभिधायकत्वंतदि
 त्तिकेयटमतेतुपुंवदूपं षक्कणधीरिति विग्रहेतुलक्ष्मीवत् अमिश्रसिचप्रध्यं प्रध्यः इति विशेषः सुधुधीर्यस्याः सुधुध्या
 यतिवेति विग्रहेतुमते सुधीः श्रीवत् मतांतरेतुपुंवत् सुधुधीरिति विग्रहेतु श्रीवदेवेग्रामणीः पुंवत् ग्रामनयस्योत्सर्जनः
 पुंधर्म तयापदांतरं विनास्त्रियमपठतेः एवंरवलपवतादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यं धेनुमैतिवत् स्त्रियांच स्त्रीवाचीको
 षुशाब्रूतजंतवदूपं लभ्यते ऋनेभ्योडीप् ऋदेतेभ्योर्नतेभ्यश्चस्त्रियां डीप् स्यात् कोष्ठी कोष्ठो कोष्ठाः वधूमौरीवत्
 ३२ः श्रीवत् हे सुभूः कथं तर्हि हायितः कासि हे सुभू इति भट्टिः प्रमादं एवयमिति वरुवः रवलपः पुंवत् पुनर्भूः दन्क
 रेतियणा उवडो वाधनात् नेयडु वडिति निषेधो न हे पुनर्भू पुनर्भू पुनर्भू पुनर्भूः एकाजुतरपदेणः एकाजुतरपदयस्य
 तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थानि निमित्तात्परस्य पातिपदकांतनुन्विभक्तिस्थस्यनस्य नित्यं एतत्स्यात् आरंभसामर्थ्या नित्यत्वेति

स्थाना
 असर्वनामार्थ
 प्रपञ्चारेभः

सि. को
१७

ह

ह

अन्यतः अन्य
तरतः

या

हे पुनरुग्रहणं स्पष्टं यत्वा धित्वा परत्वं ननु पुनर्ग्रहणं वर्षाभूः भेकजातो नित्यस्वीत्वाभावात् हे वर्षाभूः केयद-
मते मतांतरे तु हे वर्षाभू पुनर्नवायां तु हे वर्षाभू भेका पुनर्नवायां स्वीवर्षाभू र्दंडे पुमानिति यादवः वर्षाभूश्च वर्षाभू-
वर्षाभूः स्वयंभूः पुंवत् नवदस्वस्वादिभ्यः षट्संज्ञैकेभ्यः स्वस्वादिभ्यश्च डीप्तापौ नस्तः स्वसातिस्वतस्वश्च ननो-
दादुहितात्थायातामातेनिसंज्ञैस्वस्वाद्युदाहृतः १ अह्निति दीर्घः स्वसा स्वसारौ स्वसारः मातापितृवत् शसि-
मातृः द्यौर्गोवतराः पुंवत् नोर्लोवत् इत्यजंताः स्त्रीलिङ्गाः अतोस् अतोङान् पुंसकलिङ्गात्परयोः स्वमोरमुस्या-
त् अमिपूर्वः ज्ञानं एङ् स्वादिति हल्मात्रलोपः हे ज्ञानं नपुंसकाच्च स्त्रीवात्परस्योङः शीस्यात् भसंज्ञया यस्येति च
भस्येवार्णवर्णयोर्लोपः स्याद्दीकारे तद्धिते च परे इत्यकारलोपे प्राप्ते जौङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः ताने जश्शसोः शिः।
स्त्रीवादनयोः शिः स्यात् शिसर्वनामस्थानं शि इत्येतदुक्तसंज्ञे स्यात् नपुंसकस्य ऊचः ऊलंतस्याजंतस्य च स्त्रीवस्य
नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने परे उपधा दीर्घः ज्ञानानि पुनस्तद्धत् शेषं रामवत् संबन्धनवनादयः अङ्गुत्तादिभ्यः।
पंचभ्यः एभ्यः स्त्रीवेभ्यः स्वमोरदडादेशः स्यात् टेः डिति परे भस्य टेर्लोपः वाचसाने कतरत् कतरद् कतरे कतराणि
भस्येति किं पंचमः टेर्लुप्तत्वात्पथमयोरिति पूर्वसर्वादीर्घः एङ् स्वादिति संवुद्धिलोपश्च न भवति हे कतरत् पुनस्तद्ध-
त् शेषं पुंवत् कतमत् इतरत् अन्यतमस्य तु अन्यतममित्येव एकतरात् संबन्धो वक्तव्यः एकतरं सौरमादेशोऽसंनिपातपरि-
भाषयानजरस् अजरं अजरसी अजरे परत्वाज्जरसि कृते जलंतत्वान्नुस् सांतमदतः संयोगस्य सांतसंयोगस्य मह-
तश्च योनिकारस्तस्योपधा दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे अजरांसि अमित्कोपवादमभावं वाधित्वा परत्वा-
ज्जरस् ततः संनिपातपरिभाषयानलुक् अजरस् अजरं अजरसी अजरे अजरांसि अजराणि शेषं पुंवत् पदं वद-
उपधाग्रहणपूर्वमात्रोपलक्षणपरिभाषिकार्थस्येहा संभवात् ॥ २ ॥ ति ४

लते ५

राम १७

निहृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसनहंदि हृदा हृद्मां उदानि उद्वा उदभ्यां आसानि अस्ना आसभ्यां मांसि मांसाभ्यां
भ्यां वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तं अतएव भाष्ये मांस्यचन्या उरवाया इत्युदाहृतं अयमप्यादित्वेन भत्वात्संयोगो
तलोपो न यद्यपि पृह् न इत्यत्र हि छंदसीत्यनुवर्तितं ततो तथाप्ययोभीत्यत्र मांसं छंदसीति वार्तिके छंदो ग्रहणसामर्थ्या
लोकेपि क्वचिदिति कैपटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यं इत्येव न पुंसकेशातिपरिकस्य ल्कीवेषातिपरिक
स्याज्जेतस्य ह्रस्वः स्यात् श्रीपंशानत् श्रीपाय अत्र सन्निपातपरिभाषया आतोधातोश्चित्या लोपोन स्वमोर्न पुंसकात् ल्कीवात्स्व
मोर्लुक् स्यात् वारि इकोऽचिविभक्तौ इगंतस्य ल्कीवस्यनुमागमः स्यादचिविभक्तौ वारिणि वारीणि नत्वमतेति निषेधस्यानि
त्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः हेवारि हेवारि आङोनावारिणि घेर्दितीतिगुणोपात्ते ह्रद्वोत्वत्तज्ज्वावगुणोभ्योनुमपूर्व
विप्रतिषेधेन वारिणो वारिणः वारिणोः नुमचिरेति नुद् नामीति दीर्घत्वं वारीणां वारिणि वारिणोः हलादौ हरिवत् ततो
याश्चिर्भूयितपुंस्कंपुंवद्वा लवस्य पृहतिनिमित्तैकोभाषितपुंस्कमिगतं ल्कीवं पुंवद्वा स्यात् तदा वचि अनादिने अनादये इ
त्यादि प्रोषं वारिवत् पीलुर्हृद्वास्तत्फलं पीलुतस्मै पीलुते अत्र न पुंवत् पृहतिनिमित्तभेदात् अस्थिदधिसकष्यत्वात्
मनडु दान्तः एवामनडः स्याद्वादावचिसचो दान्तः अलोपोनः दधा दध्ने दध्नः २ दध्नोः दधि दधनि प्रोषं वारिवत् एवम
स्थिसकष्यत्वात् नदंतस्याप्यनडः अतिदधा सुधि सुधिनी सुधीनि हेसुधे हेसुधि सुधिया सुधिना प्रध्या प्रधिना मधु
मधुनी मधुनि हेमधो हेमधु एवमंबादयः मानुश इत्यस्तुर्वा स्तूनि मानूनि प्रियकोष्णि प्रियकोष्णी तज्ज्वावात्पूर्ववि
प्रतिषेधेन नुम् प्रियकोष्णि तदौ पुंवत् पक्षे प्रियकोष्णि प्रियकोष्णा प्रियकोष्णे प्रियकोष्णवे अन्यत्र तज्ज्वावात्पूर्ववि
प्रतिषेधेन नुमेव प्रियकोष्णा प्रियकोष्णे प्रियकोऽनः नुमचिरेति नुद् प्रियकोष्णा सुलु सुलुनी सुलूनि सुल्वा सुलुना ॥

सि. को
१८

निलोपः
व

धातु धातुणी धातुणि हेधातः हेधातु धात्रा धातुणी एवं ज्ञात कर्त्रादयः एच इग्घस्वदिशो आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच
इगेवस्यात् प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्युनि प्रद्युना इहनपुंवत् यदिगंतं प्रद्यु इतितस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् एवमग्रेपि परिपरि
रणि परीणि परिणा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादायो हलीत्यात्वं पराभ्यां पराभिः तुमचिरेति तुद्यात्वे पराणामिति माध
वः वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषयानुद्यात्वं न नामीति हीर्घत्वारंभसामर्थ्यात्परिभाषाबाधन इत्तुक्तं परीणां सुनु
सुनु नीसुनुनि सुनुना सुनुने इत्यादि इत्तुजंतानपुंस्कलिङ्गाः होढः हस्यढः स्यात्कलिपदांतेच हल्ङ्गाविति सु
लोपः पदांतत्वाद्धसदः जश्चर्त्वे लिङ् लिङ् लिहो लिहः लिहं लिहो लिहः लिहा लिङ्गां लिङ्सु लिङ्सु ॥
दादेर्धातोर्घः उपदेशोदादेर्धातोर्हस्यघः स्यात्कलिपदांतेच उपदेशोक्तिः अधोगित्यत्र यथा स्यात् दामलिहमा
त्मानं लुच्छति दामलिह्यतित्तः किपिहामलिङ् अत्रमाभूत् एकाचोवशोभस्यंतस्यस्थोः धातोर्वयवोयएका
चर्त्वेतेस्तद्वयवस्यबशः स्थानेभष्यात् सकारेध्वशदेपदांतेच एकाचोधातोरितिसमानाधिकरणेनान्वयेत्तिह
नस्यात् गर्दभमाचष्टे गर्दभयति ततः किप् गर्दभ् क्लीतिनिवृत्तं स्थोर्ग्रहणसामर्थ्यात् तेनेहनदुग्धं दोग्धा व्यपदे
शिवद्भावेन धात्ववयत्वात् भषभावः जश्चर्त्वे धुक धुग् दुहो दुहः क्तवचर्त्वे धुह् वावुहमुहमुहस्मिहो एवं
हस्यवाघस्याज्कलिपदांतेच धुक धुग् धुह् धुडु दुहो दुहः धग्भ्यां धङ्गां धुह् धुह् एवंमुहस्मुहस्मिहो इग्घ
रासंपसारणं यणाः स्थानेपयुज्यमानोय इकृतसंपसारणसंज्ञः स्यात् वाह ऊह भस्यवाहः संपसारणमृवस्यात्
संपसारणञ्च संपसारणद्विविधं रूपमेकादेशः स्यात् एत्पेधत्तुसु विश्वोहः प्रविश्वोहा छंदस्येकविवरिति
पक्षे तु णिजंतादिच् ॥ चतुरनडुहो रामुदातः अनयोरास्यात्सर्वनामस्थानेपरेसचोदातः सावनडुहः अस्यतुस्या

धुह्त्सु

राम १८

२ अनङ्गाहं अनङ्गाहो।

तुरासाह

तोपरे आदित्यधिकारादवर्णान्तरोयंनुम् अतोविशेषविहितेनापिनुमाआम्नवाध्यते अमाचनुम्नवाध्यते सोर्लोपः
नुम्विधिसामर्थ्यादसुस्त्वितिदत्तंनसंयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपोन अनङ्गान् अमसंनुद्धौ चतुरनुद्धोरस्यत्
संनुद्धौ आसोपवदः हेअनङ्गन् अनङ्गाहौ अनङ्गाहः अनङ्गहः अनङ्गहा वसुस्त्वध्वस्वनङ्गाहः सांनवस्वन्तस्यत्वंसादेशश्च
दः स्यात्पदांते अनङ्गङ्गा सांतेति किं विद्वान् पदांते किं स्रस्तं ध्रुस्तं महेः साङः सः साङ्पस्यमहेः सस्यमूर्द्धन्यादेशः स्यात् तु
गमाद् तुरायाड् तुरासाहौ तुरायाङ्गां तुरंमहतइत्यर्थे छंदमिमहइतिरिविलोकेतुसाहयते क्विप् अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दी
र्घः दिवोत् दिवितिषातिपदकस्योत्थात्तसोपरे अल्विधित्वेनस्यानिवृत्ताभावाद्धलङ्गा विति लोपोन सुद्योः सुदिवोसु
दिवः सुदिवं सुदिवौ दिवउत् दिवोनादेशउकारः स्यात्पदांते सुद्युभ्यां सुद्युषु चत्वारः चतुरः चतुर्भिः षड्भ्यां षड्
केभ्यश्चतुरश्चपरस्यासोतुडागमः स्यात्तत्त्वेदित्वं चतुर्लोकैः रोःसुपि सप्तमी बहुवचनेयरेरोरेव विसर्जनीयोनत्वन्यस्यरेफस्य
त्वं षस्यद्वित्वेपात्रे प्राप्तेचि अचिपरेशरोनहेस्तः चतुर्षु प्रियचत्वाः हेप्रियचत्तः प्रियचत्वारौ गौरत्वेतुतुदनेष्यते प्रियचतु
रो प्राधान्येनस्यादेव परमचतुर्लोकं कमलं कमला वा आचक्ष्वाणः कमल कमलौ कमलः षत्वं कमलषु मोनोधातोः।
धातोर्मस्यनः स्यात्पदांते नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपोन प्रशास्यतीति प्रशान् प्रशामो प्रशामः प्रशान्यां किमः कः किमः
कः स्याद्विभक्तौ अकचसहितस्याप्ययमादेशः कः कौ के कं सर्ववत् इदमोमः इदमोमः स्यात्सौ तदाद्यत्वापवादः इदो
युप्सि इदमइदः स्यानेयस्यात्तेमोप्सि मोर्लोपः अयेत्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च दृश्य इदमोदस्यमः स्याद्विभक्तौ इमो इमे त्व
दादेः संबोधनेनास्तीत्युत्सर्गः अनाप्यकः अककारस्य इदमइदोत्पादापि विभक्तौ आवितिटा इत्यारभ्यसुपः एकारेण प्रत्या
हारः अनेन हलिलोपः अककारस्य इदमइदोत्लोपः स्यादपि हलादौ नानर्थकेलांत्यविधिरनभ्यासविकारे आद्यंतवदेकस्मि

सि. को
१५

हे गजने २

१ एकस्मिन्क्रियमाणकार्यमादाविवांत इव स्यात् आभ्यां नेदमदसोरकोः अककारयोरिदमदसोभिः सन स्यात् एभिः
 अतन्तित्यत्वात्तदेस्मैपश्चादलिलोपः अस्मै आभ्यां एभ्यः अस्मात् अस्य अनयोः एषां अस्मिन् अनयोः एषु ककारयोगे
 तु अयकं इमको इमकं इमकाभ्यां इमकैः इदमोन्वादेशोऽनुदात्तस्यतीयादौ अन्वादेशविषयस्येदमोन्दात्तोऽश्वान्वादेशः
 स्यत्तीयादौ अश्ववचनसाकचकार्थं इमकाभ्यां रात्रिरधीता आभ्यां दिनमधीयते द्वितीयायां लोचनः द्वितीयायां लोकोऽश्वप
 रत इदमेतदोरेनादेशः स्यात् अन्वादेशविषये किंचित्कार्या विधातुमुपान्तस्पकार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथा
 नेन व्याकरणमधीतमेनं चंदो ध्यापयेति अनयोः यवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति एतं एतेऽस्मात् एतेन एनयोः गणयते
 विच सुगण सुगणो सुगणः सुगणदसु सुगणसु किंपितु अतुमासिकस्य किज्जलोरिति दीर्घः सुर्गेण सुगणो सुगणः सु
 गाणदसु सुगाणसु परत्वादुपधादीर्घः हल्ङादिलोपः ततो नलोपः राजा नडिसं बुद्धोः नस्य लोपो नस्यान्डे न सं बुद्धो चं
 तु चंदस्पदा हरेण सुपां सुलुगिति डेः लुक् निषेधसामर्थ्यात्त्ययलक्षणां परमेव्योमन् डावुत्तरपदेषतिषेधोक्तव्यः ३
 हलिनिष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः राजानो राजानः राजानं राजानो अलोपोनः श्रुत्वं नचा लोपः स्यात् निवत् पूर्वत्रासिद्धे तन्नि
 षेधात् नापि बहिरंगतया सिद्धः यथोदेशपक्षे वाणी परिभाषां प्रतिश्रुत्य स्यात् सिद्धतया अंतरंगाभावे परिभाषाया अप्रव
 त्तेः जज्ञोर्ज्ञः राज्ञः राजा नलोपः सुस्वरसंज्ञात्तु विविधु कृति सुपविधोस्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तु विधौ च नलोपोऽसि
 द्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमेत्त्वचन राजभ्यां राजभिः राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः राज्ञः २ राज्ञोः राज्ञो
 राजनि राज्ञि प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा प्रतिदिवानो प्रतिदिवानः अस्य भविष्ये लोपे कृते हलिच रेफवांतस्य धातो रूपधाया
 इको दीर्घः स्याद् हलि नचा लोपस्य स्यात् निवत् दीर्घविधौ तन्निषेधात् बहिरंगपरिभाषात् कृत्यायेन तपवर्त्तते प्रतिदीवः प्रतिदी
 न्ने इत्यादि यज्वा न संयोगाद्दमंतात् वकारमकारोत्तसंयोगात्परस्यानोकारस्य लोपो न स्यात् यज्वना यज्वभ्यां ब्रह्मणः ब्रह्म

यज्वनः इत्यादि

एतां

चर्मणि तिज्जस्य
चर्मणि उः

राम
१५

५ प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषुचेति

एण इहन्मूषार्थमणंशो एषांशावेवोपधायादीर्घानान्यत्र इतिनिषेधेप्राप्ते सौच इत्तादीनामुपधायादीर्घः स्यादसंबुद्धो
मोपरे हवहा हेहवहत् एकाजुत्तरपदेतिणत्वं हवहणौ हवहणः हवहणं हवहणौ होहंतेत्रिणिषु त्रितिणिषु त्रित्य
येनकारेचपरेहंतेहस्यकुत्वंस्यात् हंतेः उपसर्गस्यान्निमितात्परस्यहंतेः नस्यणत्वंस्यात् षहणपात् अन्तर्वस्य हंतेरन्त
र्वस्येवनस्यणत्वंनान्यस्य षङ्गंति योगविभागसामर्थ्यादनंतरस्यविधिर्वापतिषेधोवेतिन्यायबाधित्वा एकाजुत्तरपदेतिणत्वंम
पिनिवर्त्यतेनकारेपरेकुत्वविधिसामर्थ्यादलोपोनस्थानिवत् हवद्वाः हवद्वा यन्नुहवद्वा इत्यादौवैकल्पिकंणत्वंमाधवे
नोक्तंनद्वायवार्त्तिकविरुद्धं एवंशार्ङ्गिन् यशस्विन् अर्थमन् यशस्विन्निति विन्यत्यये इतो नर्थकत्वेपि इहहन् इ
त्यग्रहणं भवत्येव अनितस्मन्ग्रहणं नर्थवताचानर्थकेन चतदंतविधिप्रयोजयंतीतिवचनात् अर्थमणि अर्थमिण्यु
स्मिष्यणि मघवावहुलं मघवनृशब्दस्यवात् इत्यंतादेशः स्यात् अइत् उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः अधातोर्गुणि
तो नलोपिनो अतेश्चनुमागमः स्यात्सर्वनामस्थानेपरे उपधादीर्घः मघवंन् इहदीर्घेकर्त्तव्येसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वं
भवति बहुलग्रहणात् तथाच अन्नुहन्नितिनिपातनामघशब्दान्मत्तुपाचभाषायामपिशब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्येतत्सर्वं
पत्याख्यातमाकरे हविर्जक्षितिनिः शंकोमरवेषु मघवान्सावितिभट्टिः मघवंतो मघवंतः हेमघवन मघवंतं मघवं
तो मघवतः मघवता मघवद्वा इत्यादित्वाभावेमघवा छंदसीवनिषोचेतिवनिबंतंमध्योदात्तं छंदस्येव अंतो
दात्तंनुलोकेपीतिविशेषः मघवानो मघवानः सुटिराजवत् अयुवमघोनामतद्धिते अन्नंतानां भसंज्ञानामेषामतद्धिते
परेसंप्रसारणे स्यात् संप्रसारणञ्च आहुणः मघोतः अन्नंतानां किं मघवतः मघवतास्त्रियां मघवती अतद्धित इति
किं माघवनं मघोना मघवभ्यां शुनः शुना अभ्यां युवन् शब्देवस्योत्वेकृते नसंप्रसारणे संप्रसारणं संप्रसारणेपरतः

पूषन्

सि. को
२०

पूर्वस्ययणः संप्रसारणं न स्यात् इति यकारस्य नेत्वं अतएव ज्ञापकादंत्यस्ययणः पूर्वसंप्रसारणं यूनः यूनः युवभ्यां अ
र्वादे अर्वात् अर्वाणस्स सावनत्रः नत्रारहितस्यार्वन्तस्यांगस्यत् इत्यंतादेशः स्यात्तुल्यो उगित्वान्नुम् अर्वन्तो अर्वन्तः
अनत्रः किं अनवीयस्ववत् पथिमप्यभुक्षामात् एवामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे आ आदिति प्रश्ने वै एण् जुद्धाया ए
व्यक्तेर्विधानान्नानुनामिकः इतोत्सर्वनामस्थाने पथ्यादेरि कारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने योन्यः पथिमप्य
स्यस्यन्यादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने पंथाः पंथानौ भस्यते लोपः भसंज्ञकस्य पथ्यादेः लोपः स्यात् पथ्यः पथ्या पथि
भ्यां एवंभयाः ऋभुक्षाः स्त्रियां नांतलक्षणोऽनीप् भत्वा हिलोपः सुपथी सुमथी नगरी अन्तर्भुक्षीमेना आत्वं नपुं
सकैर्भवति नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् सुपथिकं संबुद्धौ वानपुंसकानां नलोपो वाच्यः हे सुपथिन् हे सुप
थि नलोपः सुपवरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भस्वस्य गुणो न द्विवचने अन्तर्भुक्षकस्येत्सुक्तेरसर्वनामस्थानत्वात् भत्वा
हिलोपः सुपथी शोऽसर्वनामस्थानत्वात्सुपंथानि पुनस्तथैव सुपथा सुपथे ह्मांताषट् षांतानां ताचसंख्याषट्सं
ज्ञास्यात् षड्गोत्रं पंचसंख्याकिं विष्णुषः यामानः प्रातानि सहस्राणि त्र्यम्बकानि पातपरिभाषयानलुक् सर्वनामस्था
नसन्निपातेन कृतस्य तु मत्तदविद्यातकत्वात् पंचभिः पंचभ्यः षड्भ्यः षड्भ्यश्चेति नुद नोपधायाः नांतस्योपधाया दीर्घः स्यात्
तु नभि नलोपः पंचानां पंचसु परमपंच परमपंचानां गोणत्वेन लुगनुदो प्रियपंचा प्रियपंचानौ प्रियपञ्चा एवं सप्तन् नवत् दश
न् अष्टन् आधिभक्तौ अष्टन् आत्वं स्याद्दत्तादौ विभक्तौ अष्टन् भ्यः षोऽ कृताकारादष्टन् परयोर्जश्रुशोरोऽशस्यात् अष्टन्
इति वक्तव्ये कृतात्वे निर्देशो जश्रुशोर्विषये आत्वं ज्ञापयति वैकल्पिकं चेदमष्टन् आत्वं अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रह
णङ्गापकात् अष्टो परमाणौ अष्टभिः अष्टभ्यः २ अष्टानां अष्टासु आत्वाभावे अष्टपंचवत् गोणत्वेत्वात्वाभावे राजव

राम
२०

इत्यादि

प्रियाष्टभ्यः

दा

ति

न शमिप्रियाष्टः इह पूर्वस्मादपिविधावज्जोपस्यस्थानिवद्भावात्तु त्वं कार्यकालपक्षे वहिरंगस्याहोपस्यासिद्धत्वाद्वापि
याष्टो जप्रशमोरनुमीयमानमात्वं पाधान्यएव न तु गौणता यातेन प्रियाष्टो हलादावेवैकल्यिकमात्वं प्रियाष्टा नैव
प्रियाष्टभ्यां प्रियाष्टभिः प्रियाष्टसु प्रियाष्टो राजवत् सर्वं हाहावच्चापरं हलिभ्रमावः जश्च चर्त्त चभु
मभुद् बुधो बुधः बुधाभुद्वा भुत्सु ऋत्विग्दधक्त्विग्दिगुमिगंसुयुजिकुच्चां च एभ्यः क्तिन्स्यात् आलालक्षणािकम
पिकं चित्कार्यतिपातनाञ्च भ्यते निरूपयेंद्युजेः क्तिन् कनावितौ कृदतिङ् सन्निहितेधात्वधिकारेतिङ्गिन्नः पत्ययः कृत्संज्ञः स्या
त् वेरएकस्य अष्टकस्यवस्यलोपः स्यात् कृत्तद्धितेतिपातिपदिकसंज्ञात्त्वादयः युजेरसमासे युजेः सर्वनामस्थानेतुमस्यात्
असमासेसुलोपः संयोगान्तलोपः क्तिन्त्ययस्यकुः क्तिन्त्ययोयस्मात्तस्यकवर्गोन्नादेशः स्यात्पदांते नस्यकुत्वेनङ्कारः ॥
युङ् नश्चापदांतस्यैनुमोतुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरितिकुत्वं न युजौ युजः युज्जं युज्जौ युजः युग्भ्यां अस
मासेकिं चोः कुः चवर्गस्यकवर्गोन्नादेशः स्याज्जलिपदांतेच इतिकुत्वं क्तिन्त्ययैतिकुत्वस्यासिद्धत्वात् सुयुक् सुयुजो
सुयुजः युजेरितिधातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणेनविकारनिर्देशः तेनेहन युज्यतेसमाधत्ते इति युक् युजरमा
धौदैवारिकश्चात्मनेपदी संयोगान्तस्यलोपः खन् खंजोखंजः वृश्चोतिषत्वेजश्चचर्त्त राट् राड् राजोराजः राट्सु राट्सु
एवंविभ्राट् देवेट् देवेजो विश्वसट् इहयजिसज्यौः कुत्वं नेतिक्तीवेवव्यते परिमट् यत्त्वविधौराजिसाहचर्याद्भाज्दी
प्राविफणद्विरेवगृह्यते यस्तुएजभाज्दीप्राविनितस्यकुत्वमेव विभ्राक् विभ्राज्या परैव्रजेयः पदांते परावुपेपदेवजेः कि
प्स्यात्दीर्घश्चपदांतविषयेयत्वं च परित्यज्यसर्वव्रजतीतिपरिवाट् परिवाजो परिवाजः विश्वसंवसुराटोः विश्वप्राचस्यदी
र्घः स्याद्दसौराट्शचेचपरे विश्ववसुयस्य सविश्वावसुः राटितिपदांतोपलक्षणार्थं चर्त्तविवद्भातं विश्वाराट् विश्वाराड् ॥

वृश्चेतिस्त्रेणविधीयमानपत्यस्यकुत्वापवादस्तां ४

युजा

स्ये

सि. को
२९

सकारभ
राभा २३
अन्यवसु
ना ३॥

भ. ३

विश्वराजो विश्वराजः विश्वाराङ्गा स्कोः संयोगाद्योरन्तेच पदोतेऽलिच यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यत्
भ. ३ सस्य श्रुत्वेन शस्तस्य जश्त्वेन जः भ. ३ भ. ३ः कृत्विगित्यादिना कृतावुपपदेयजे किन् किन्नंतत्वात्कुत्वं कृत्वि
कृत्विजो कृत्विजः रात्सस्येति नियमान्न संयोगांतलोपः चोः कुः ऊर्क ऊर्ग ऊर्गो ऊर्जः त्यदाद्यात्वं पररूपत्वं त
दोः सः सावतंत्ययोः त्यदादीनांतकारदकारयोरन्तयोः सः स्यात्सौपरे स्यः त्योत्ये सः तौते परमसः परमतौ पर
मते द्विपर्यंतानामित्येवनेहत्वं नचतकारोच्चारणसामर्थ्यान्वेति वाच्यं अतित्वमिति गोरोचरितार्थत्वात् संज्ञायागो
रात्वेचात्वमत्वेन त्यदत्यदोत्यदः अतित्यद् अतित्यदो यः योयेर्यः सतौरने अन्वादेशे एन एनो एनान् एनेन
एनयोः २ दे प्रथमयोरम् युष्मदस्मद्भांपरस्यडे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् मपर्यंतस्येति अधिकृत्य
त्वाद्दोसो युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्यत्व अह एतावादेशोस्तः सौपरे शेषेलोपः आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मद
स्मदोरंत्यलोपः स्यात् अतो गुरो अमिपूर्वः त्वं अहं तनुत्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्वं अहं अहं अह इति स्थिते अमि
पूर्वरूपं परमपि बाधित्वा अंतर्गताहाप्राप्तेति सत्यं अलिङ्गे युष्मदस्मदीतेन स्त्रीत्वाभावान्नटाप् यद्वा शेषे इति स
प्रमीस्थानिनोधिकरणत्वविवक्षया तेन मपर्यंतोच्चेयस्य अहृशब्दस्य लोपः सच परोप्यंतरंगेतो गुरो कृते प्रवर्तते ते
न अहंतत्वाभावान्नटाप् परमत्वं अतित्वं परमाहं अत्यहं युवावौ द्विवचने द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य युवावौ
स्तौ विभक्तौ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां इह युष्मदस्मदोरकारोन्तदेशः स्यात् तौ ईदं त्येव सुवचं भाषायां किं
युववस्त्राणि युवां आवां मपर्यंतस्य किं साकच्छस्यमाभूत् युवकां आवकां त्वयामयेत्यत्र त्वयाम्येति माभूत् युवकाभ्यां आ
वकाभ्यामिति च न सिद्धेत् यूयवयोजसि यूयं वयं परमयूयं परमवयं अतियूयं अतिवयं इह शेषेलोपोऽत्यलोपपद्धेजसः श्री

अतित्वमिति त्रगोणत्वे सर्वनामसंज्ञाभावेपित्वाहादेवायोरन्तर्गणकार्यत्वाभावात्पदोर्गोधिकारेतस्य च न देतस्य च ग्रहण
मिति युष्मदस्मदंतस्यापि जगस्यत्वाहादयो भवन्ति अतित्यदादो नु अतसत्त्वयोः सर्वनामांतर्गणभृत्यदादिकृत्या न प्रवर्तते
गण

दि. ५

राम

२२ २९

प्राप्तश्रंगकार्यकृतेषु तर्काकार्यमिति न भवति डे प्रथमयोरित्यत्र मकारांतरं प्रक्षिप्य अस्मांतस्त्वं शिष्यते तत्तु विक्रियत इति
व्याख्यानाद्वा त्वमावेकवचने एकस्योक्तो युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य त्वमोक्तः द्वितीयायां च युष्मदस्मदोराकारः स्यात् त्वां मां
युवां आवां शसोत नेत्यविभक्तिकं युष्मदस्मद्वा परस्य शसोतकारः स्यात् असोपवादः आदेः परस्य संयोगांतस्य लोपः ॥
युष्मात् अस्मात् योचि अतयोर्मपरादेशः स्यादनादेशो जादौ परे त्वया मया युष्मदस्मदोरादेशो अनयोराकारः स्याद
नादेशो हलादौ परे युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यमहौडयि अतयोर्मपर्यंतस्य तुभ्यमहौक्तोडयि अस्मा
देशः शेषेलोपः तुभ्यं मह्यं परमतुभ्यं परममह्यं युवाभ्यां आवाभ्यां भ्यसोभ्यम् भ्यमभ्यमवादेशः स्यात् आद्योशेषेलोपः
पशुत्वं लोपे एव अत्रांगवृत्तिपरिभाषया एत्वंत अभ्यसतु पक्षे द्वेपि साधुः युष्मभ्यं अस्मभ्यं एकवचनस्य च आभ्यांपंचम्य
कवचनस्य अतस्मात् त्वत्तमत् डे से श्रेति सुवचे युवाभ्यां आवाभ्यां पंचम्या अत आभ्यांपंचम्या भ्यसोत्तस्यात् युष्मात् अ
स्मात् तवमसौडसि अतयोर्मपर्यंतस्य त्ववमसौक्तोडसि युष्मदस्मदहौडसोश तव मम परमतव परममम अतितव
अतिसम योचि युवयो आवयोः सांसांके आभ्यां परस्परम आकं स्यात् भावितः सुतोति ह्यर्थससुद्ध निर्देशः युष्माकं
अस्माकं त्वयिमयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु समस्य माने ह्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी समासाद्योन्यसं
ख्यश्चेत्तस्य युवावौ त्वमावपि सुजडे डस्तु परत आदेशः स्युः सदैवते त्वाहौदयवयो तुभ्यमहौ तव ममा वयि स्तेपर
त्वद्वाधते युवावौ विषये स्वके त्वमावपि पवाधते पूर्वविप्रतिषेधतः द्वेकसंख्यः समासाद्यौ वद्धर्च युष्मदस्मदी तयोरद्वो
क्तार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ४ त्वां मां वा अतिज्ञात इति विग्रहे अतित्वं अत्यहं अतित्वां अतिमां अतिपुत्रं अतिवयं
अतित्वां २ अतिमां २ अतित्वान् अतिमान् अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्यां ३ अतिमाभ्यां ३ अतिर्वभिः अतिवभिः
युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः ॥

युष्मदस्मदोः सर्वसंख्येतिपि सुजडे डस्तु परत आदेशः स्युः सदैवते त्वाहौदयवयो तुभ्यमहौ तव ममा वयि स्तेपर
त्वद्वाधते युवावौ विषये स्वके त्वमावपि पवाधते पूर्वविप्रतिषेधतः द्वेकसंख्यः समासाद्यौ वद्धर्च युष्मदस्मदी तयोरद्वो
क्तार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ४ त्वां मां वा अतिज्ञात इति विग्रहे अतित्वं अत्यहं अतित्वां अतिमां अतिपुत्रं अतिवयं
अतित्वां २ अतिमां २ अतित्वान् अतिमान् अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्यां ३ अतिमाभ्यां ३ अतिर्वभिः अतिवभिः
युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः ॥

अतिवभ्यो
अतिमभ्यो

आ

सि. कौ
२२

अतितुभ्यम् अतिग्रहम् अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् इतिभ्यसोः अतित्वत् अतिमत् भ्यामिपावत् अतितवा अतिममा
अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकम् अतित्वयि अतिमयि अतित्वासु अतिमासु सुवामवांवा अतिक्रान्त इति
विग्रहेऽसुजस्तेऽसुपावत् औचम् औदम् अतियुवां अत्यावाम् अत्यावान् अतियुवान् अतियुवया अत्यावया अ
तियुवाभ्याम् अतिआवाभ्याम् अतियुवाभिः अत्यावाभिः भ्यमि अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् इतिभ्यसोः अति
युवत् अत्यावत् औसि अतियुवयोः अतिआवयोः २ अतियुवाकम् अत्यावाकम् अतियुवयि अतिआवयि अतियुवासु
अत्यावासु सुष्मात् अस्मात् वेतिविग्रहेऽसुजस्तेऽसुपावत् औचम् औदम् अतियुष्मां अत्यस्मां अतियुष्मात् अत्य
स्मात् अतियुष्मया अत्यस्मया अतियुष्माभ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः भ्यमि अतियुष्मभ्यम् अत्यस्मभ्यम् ॥
इतिभ्यसोः अतियुष्मात् अत्यस्मात् औसि अतियुष्मयोः अतिअस्मयोः २ अतियुष्माकम् अत्यस्माकम् अतियुष्मयि
अत्यस्मयि अतियुष्मासु अत्यस्मासु परस्परदात् अतुदात्ते सर्वमप्यादाद्वित्यधिकृत्य युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीः
द्वितीयास्थयोर्वान्नावौ यदात्परयोरपहादौ स्थितयोरनयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौ सस्त्वौ चातुदात्रौ व
हुवचनस्य वस्तुसौ उक्तविधयोरनयोः षष्ठादिवहुवचनांतयोर्विस्तसौस्तः वान्नावोरपवादः तेषां वैकवचनस्य उ
क्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्यैकवचनांतयोस्तेमेतौस्तः त्वामौ द्वितीयायाः द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामाएतौस्तः
श्रीशरत्वावतुमापीह दत्तमेपिशर्मसः स्वामीतेमेपिमहरिः पातुवामपिनौ विभुः २ सुखं वान्नौ ददात्वीशः पतिर्वी
पिनौ हरिः सोऽव्याहो नः शिवं वोनौ दद्यात्सेव्यो ववः सनः परस्परयोः किं वाक्यादौ माभूत् त्वां पातु मां पातु अ
पादादौ किं वैदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदा वतु स्थग्रहणाच्छ्रूयमानं विभक्तिकयोरेव नेह इति युष्मात्सुत्रे

राम
२३

विद्यमानं पूर्वपदं यस्मात्तस्मात्प्रथमांतादित्यर्थः ॥ ६

ते २

ब्रवीति इत्यस्मत्सुब्रवीति समानवाक्ये निष्पातयुष्मदस्मदादेशाच्चैव क्तव्याः एकतिङ् वाक्येनेह न ओदं न प
चतव भविष्यति इह तु स्यादेव शालीनां ओदनं मे हं स्यामीति एते वा नावाद्यसुबादेशान्नन्वादेशे वा वक्तव्याः
अन्वादेशे तु नित्यस्युः धाताते भक्तोस्ति धातातव भक्तोस्तीति वा तस्मै तेन मः इत्येवा न च वा हा हे व युक्ते चादिपंचकयोर्मे
गेनेते आदेशास्युः हरित्त्वां मां चरद्वा तु कथं त्वां मां वानरद्वेदित्यादि युक्तग्रहणात् साह्याद्योगेऽयं निषेधः परंपरासंब
धेतु आदेशा स्यादेव हरो हरिश्च मे स्वामी पश्या रथे श्वाना लोचते अचाक्षुषतानार्थे धातुभिर्योगेनेते आदेशास्युः वेतसात्वांसमी
क्षते परंपरासंबधेय्ययं निषेधः भक्तस्तवरूपं ध्यायति आलोचने तु भक्तस्त्वापश्यति चक्षुषा सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा वि
द्यमानं सर्वान्यथमा न्तात्पर्यो रन्वादेशोप्यादेशावास्युः ॥ भक्तस्तत्त्वमप्यहं ते न ह रिस्त्वां त्रायते स मां त्यामेति वा सामंत्रितं ।
संबोधने या प्रथमा तदंतमा मंत्रितं संज्ञं स्यात् आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत्स्य स्रं अग्ने तव देवास्मान्याहि अग्ने न यच्च मे
इह वरुण इह युष्मदस्मदो रादेशास्तिङ् न निष्पात आमंत्रितं निष्पातश्च न सर्वदारहा देवन इति त्यत्र तु देवेत्यस्या विद्यमा
नवभ्दा वेपिततः प्राचीनरद्वेत्येतदाश्रित्यादेशः एवं इमं मे गंगेयमुने इति मंत्रेयमुन इत्यादिभ्यः प्राचीना मंत्रिता वि
द्यमानवभ्दा वेपिमेशस्मेवाश्रित्य सर्वेषां निष्पातः नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् विशेष्यं समानाधिकरणे
विशेषणे आमंत्रिते परे न विद्यमानवत्स्यात् हरेदया लोनः पाहि अग्ने ते जस्विन् विभाषितं विशेषवचने अत्र भाष्यं बहु
वचनं भवन्तीति वहुवचनांतं विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमंत्रिते परे विद्यमानवद्वा स्यात् पूयं प्रभवो देवाः श
राणा युष्मान् भजे देवाः शराणा वो भजे इहान्वादेशोपिवैकल्यिको देशः सुपाद् सुपात् सुपदः सुपादम् सुपादौ पादः यत्ता
पादः इति यदंगं भंतदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् सुपदः सुपदा सुपाङ्गा इत्यादि अग्निमंथतीति अग्निमत्ता ॥

आ

नामा

सुपादौ

प्रोचैः ३

वा

सम्पञ्चः समीचः समीचा महस्यसधिः मध्यङ् निरसस्तिर्यलोपे अलुप्ताकारे च तावपत्ययांते परेतिरसस्तिर्योदेशः स्यात् ॥
तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः तिर्यञ्चं तिर्यञ्चौ तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्यामित्यादि तां चः पूजायां पूजार्थस्याचते रूप धायान
स्यलोपो न लोपाभावात् कारलोपो न षाङ् षाञ्चौ अलुप्ताकारत्वात् ननु म् षां चः षां चा षाङ्भ्यामित्यादि षाङ् षु षाङ्भ्यु ए
वं पूजार्थे पत्यङादयः कुंचकौटिल्यालीभावयोः अस्य ऋत्विगादिना तलोपाभावोपि निपात्यते कुङ् कुञ्चौ कुञ्चः कु
ङ्भ्यामित्यादि चोः कुः मयो मुक् पयो मुग् ययो मुचौ पयो मुचः वञ्चो निषत्वं स्कोरिति सलोपः जञ्चवत्त्वं सुहृद् सुह
ड सुहृञ्चौ सुहृञ्चः सुहृत्सु सुहृदसु महृत् पूजायां वर्तमानेष्ट्यसहत् वृहज्जागृह्यत् वच्चा एते निपात्यन्ते प्रात् वच्चेयां द
कार्यं स्यात् उगित्वा नुम् मात महत् इति दीर्घः मृह्यते पूज्यते इति महात् महान्तौ महान्तः हेमहत् महत् महता मह
द्भ्यामित्यादि अत्वसंतस्य चाधातोः अत्यंतस्योपधा दीर्घः स्याद्भातुमिन्नासंतस्य चासंबुद्धौ परे परं नित्यं चतुसंवाधित्वाव
चनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् धीमात् धीमन्नौ धीमन्नः हेधीमत् प्रसादौ महद्भात धातोरप्यत्वं तस्य दीर्घः गोमंत
मिच्छति गोर्मति वाचरति वाक्यजंतादाचारक्लिषंताद्वा कर्त्तरि क्तिप् उगिदच्चा मिति सूत्रे ज्जगृहणं नियमार्थं धातोश्च
दुगित्कार्यंतर्ह्यचतेरेवेति तेन सत् धत् इत्यादौ न अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि तुमर्थं गोमान् गोमंतौ गोमंतः
इत्यादि भाते डवतुः भवान् भवन्तौ भवंतः प्राचंतस्य तु अत्यंतत्वा भावान् दीर्घः भवतीति भवन् भवन्तौ भवंतः उभे
अभ्यस्तं वा छदित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते तभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञेस्तः ताभ्यस्ताच्छतुः अभ्यस्तात्परस्य प्रासुर्तु
सन स्यात् ददत् ददतौ ददतः जक्षित्यादयः षट् षड् धातवो न्येजक्षितिश्च सप्तमः एते अभ्यस्तसंज्ञास्युः जक्षत ज
क्षतौ जक्षतः एवं जाग्रत् दरिद्रत् प्रासत् चकाशत् दीधीवेव्योर्दिः त्वेपि छांदसत्वाव्यत्ययेन परस्मैपदादी धात

अतिप्रसंगात्

सि.को
२४

नडाभा

[illegible]

स्मृति

जटालः
प्रियवर्णः

राम
२५

सू. ३

स्कोरितिकलोप
प्रति
हेविद्वत्विद्वत्
संविद्वत्सो

नेकव्यवधाने षत्वन निस्स्व निस्से तुमुग्रहणं तुमस्थानिकानुस्वारोपसद्धान्तर्यव्याख्यानात् तेनेहन सुहिन्सुपुंस अत्र
स्वश्रृङ्गहणेन नगतार्थता रात्सस्येति सलोपे विसर्गः चिकीः चिकीर्षो चिकीर्षः रोः सुपीति नियमात् न विसर्गः चिकी
र्षु दमेर्दो डित्वसामर्थ्यादिलोपः रुक्त्वविसर्गो दोः दोषो दोषः पदन्त इति वा दोषन् दोषः दोहमः दोभ्याम् दोषभ्याम् इ
त्यादि विशेषवेषाने सन्नन्तात्किं षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्नस्य लोपः ब्रश्चेतिषः जस्त्वचत्वे विविद विविड् विविद्वौ
विविद्वः स्कोरितिकलोपः तद् तद् तद्वौ तद्वः इत्यादि गोरट् गोरट् तद्विरद्विभ्यां एयंताभ्यां क्विपितुस्कोरिति न प्रवर्त
तेणिलोपस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति तु तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे स्थितिनिषिद्धम्
तस्मात्संयोगान्नलोपस्य तत्कृतं गोरक गोरगं कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगात्तलोपः पिपक् पिपग् पिपद्वौ पिपद्वः
एवं विवक् विवग् दिधक् दिधग् पिसगतौ सुष्टुपे सतीति सुपीः सुपिसौ सुपिसः सुपिसा सुपीभ्यामित्यादि सुपीषु सुपी
षु एवं सुत्तः तुम्वेदने विद्वान् विद्वंसौ विद्वंसः वसोत्सं प्रसारणम् वस्वन्तस्य भस्य सं प्रसारणे स्यात् पूर्व रूपत्वं ष
त्वं विद्वः विद्वद् वसुस्त्वं स्विदित्वम् विद्वद्भ्यामित्यादि सेदिवात् सेदिवांसौ सेदिवांसः अन्तरंगोपीडागमः संप्रसा
रणविषयेन प्रवर्तते अकृतव्युहारा इति परिभाषया सेदुषः सेदुषा सेदिक्त्वा मित्यादि सांतमहं इत्यत्र सांतसंयोगो
पिधानिपरिकस्येव गृह्यते न तु धातोः मह छु च्छाहचर्यात् सुष्टुहिनस्तीति सुहिन् सुहिंसौ सुहिंसः सुहिन्त्या
मित्यादि सुहिन्सु धत् धत्तौ धमः धद्भ्यामित्यादि एवं स्यात् पुंसौ सुड् सर्वनामस्थाने विवक्षितेः सुडादेशः स्यात् उका
श्चच्चारणार्थः बहुपुंसौ त्यत्र उगितश्चेति डीवर्थं कृतेन पूत्रोडुमसु निनिप्रत्ययस्येव गित्वेन तुमसिद्धेः पुमान् हेपुम
न् पुमांसौ पुमांसः पुभ्यामित्यादि पुंसु अदुशनस इत्यनङ् उशना उशनसौ उशनसः अस्य संतुष्टौ वानङ् नलोपश्च वा
पुंसः

गोरक्षौ गोर
क्षः

सि कौ

२५

घ

अमीष्यः

ग५१

वाच्यः हेउशानत् हेउशाना हेउशानः उशनोभ्यामित्यादि अनेहा कालः अनेहसो अनेहसः हे अनेहः वेधाः वेधमोवे
धसः हेवेधः वेधोभ्यामित्यादि अधानोरित्युक्तेन दीर्घः सुएवस्ते सुवः सुक्सो सुवसः पिण्डंग्रसते पिण्डग्रः पिण्डग्रस्तः
ग्रमुल्लसु अदनेसस्योसलोपश्च अदसस्योकारोन्तादेशः स्यात्सोपरेसु लोपश्च तदोः सः सावनन्त्ययोरिति ह्यसः ॥
असौ औत्वपतिवैधः साकच्चस्य वावक्तव्यः सादुत्वं च प्रतिवैधमनियोगाशिष्टमुत्वे तदभावे न प्रवर्तते असकौ असु
कः त्यदात्विपररूपं वृद्धिः अदसोमेरिति मत्वोत्वे अमू जशः शी आहुणः एतर्द्धवचने अदसोदात्परस्ये तर्द्धत्वात्
ह्यचमोवदर्थोक्तो अमी पूर्ववासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमत्वे असुम् असू असून् मुत्वे कृते धि
संज्ञायानाभावः नमुने नाभावे कर्तव्ये कर्तव्यमुभावोनामिद्धः स्यात् अमुना असूभ्याम् अमीभिः असुको अ
सूभ्याम् असुष्मात् अमुष्य अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः नदोधः नदोह
स्यधः स्यात् कलिपदान्ते च उपनत् उपानद् उपानहो उपानहः उपानहा उपानह्याम् उपानत्सु उत्पूर्वात् स्निह्यतीति
वित्यस्मात् अत्विगादिना क्तिन् निपातनाद् लोपमत्वे क्तिन्तत्वात् कुत्वेन ह्यस्य घः जप्त्वा चत्वे उष्मिक् उष्मिक् व
हिमहो उष्मिहः उष्मिग्भ्याम् उष्मिद् द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यां द्युषु गीः गिरो गिरः एवं पूः चतुरश्रतत्वादेशः च
तस्रः चतस्र्याम् किमः कादेशो टाप् का के काः सर्ववत् यस्मै इदमोदस्ययः स्यात्सो इदमोमः इयम् तदाद्यत्वं टाप्
दश्चेतिमः इमे इमाः इमां इमे इमाः अनया हलिलोपः आभ्याम् आभिः अस्यै अस्याः अनयोः आसां अस्यां अनयोः आ
सु अन्वादेशोत्पन्नो एने एनाः एनया एतयोः अत्विगादिना स्रजेः क्तिन् अमागमश्च निपातितः सक्र स्वय स्वजो स्वजः
सम्भ्याम् स्वद् तदाद्यत्वं स्यात्तेत्याः एवं तत्तद एतद् वाक् वाग् वाचौ वाचः वाग्भ्यामित्यादि वाद्सु अपशद्येति

राम २५

त्वं बहुवचनान्तः अल्लिति दीर्घः आपः अपः अपोभिः अपलकारः स्याद्वा दौषत्ययेपरे अद्भिः अद्भिः अपां अस्मू॥
 दिक् दिग् दिशो दिशः दिग्भ्यां दिक्षु तदा दिक्षितिदृशोः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वं इक् इक् दृशो दृशः त्विदृति
 इत्विषो त्विषः त्विद्वा त्विद्वा सहजुषते इति सज्जः सजुषो सजुषः सज्जभ्यां सज्जः सुरुत्वं आशीः आशिषो आशिषः
 आशीर्भां असौ तदाद्यत्वं टाप् औडः शी उत्त्वमत्वे अमू अमूः अमूं अमूः अमुया अमूभ्यां अमूमिः अमुषे अमू
 भ्यां अमूभ्यः अमुष्याः २ अमुयोः २ अमूषां अमुष्यां अमूषु इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः स्वमोर्नपुंसकात् इत्वं॥
 स्वनडुत् स्वनडुद् स्वनडुही चतुरनडुहोरित्याम् स्वनडुहि पुनस्तद्वत् शेषं पुंवत् दिवउत् विमलद्यु अहः अ
 तर्वतिनी विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्यैवोत्तररवडस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्त्या उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति
 प्रत्ययलक्षणेन विमलदिवी विमलदिवि अपदादिविधौ किं दधिसेचो इह यत्त्वनिषेधकर्तव्येपदत्वमस्य
 व कुत्वे तु न वाः वारी अकलंतत्त्वान्ननुस् वारि चत्वारि २ ननु मतेनिकादेशेन किम् के कानि इदं इमे इमानि
 अन्वादेशेन पुंसके एनहृक्त्वः एनत् एने एनानि एनेन एनयोः २ ब्रह्म ब्रह्मणि ब्रह्माणि देव ब्रह्म न देव ब्रह्म रो
 मुपि अहर्नाति विभाषादिः श्योः अह्नी अहनी अहानि अहन् अहन्ति तस्य रुः स्यात्पदाते अहोभ्यां अ
 होभिः इह अहः अहोभ्या मित्याहोरेत्वरुत्वयोरसिद्धत्वा नलोपे प्राप्ते अहन्ति त्वावर्त्य नलोपाभावे निपा
 त्य द्वितीयेन रुर्विधेयः तद्वत्स्यापि रुत्वरत्वे दीर्घा एष हानियस्मिन् दीर्घा हाः निदाद्यः इह हल्ङ्गादिलोपे प्रत्य
 यलक्षणेनासुपीति निषेधादित्वाभावे रुः तस्यासिद्धत्वा नान्तलक्षणे उपधाया दीर्घः संबुद्धौ तु हे दीर्घा हो निदा
 द्या दीर्घा हानौ दीर्घा हानः दीर्घा हः दीर्घा ह्ना दीर्घा होभ्यां दीर्घा हस्तु दंडि दंडिती दंडीति सग्विस्व

सात्यदाद्योरिति

सि. को
२६

ग्विणी सग्वीणि वाग्मि वाग्मिनी वाग्मी निबहु वृत्रहाणि बहुपूषाणि बहुर्यमाणि असृजः पदांते कुत्वं सृजेः किं
नोविधानात् विश्वसृजादौ न सृजिहृशोरिति सूत्रेण सृज्यामिति भाव्यप्रयोगात् यद्वा वृश्चादिसूत्रे सृजियज्योः
पदांते षत्वं कुत्वापवादः सृग् सृत्वि कृशद्योस्तु निपातनादेव कुत्वं असृकृशदस्तु असृतेरौणादिके सृज्प्रत्यये वोऽङ्
यः असृकृ असृग् असृजी असृजि पृहन्ति इति वांसन् अमानि असृजा अस्नात्र सभ्यां असृग्न्यामित्यादि ऊर्क ऊ
र्जी ॥ ऊर्जि नरजानां संयोगः बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः अन्त्यात्पूर्वोवातुम् बहूर्जि बहूर्जि वाकुलानि त्यत् त्वेत्या
नि तत् तत्तानि यत्तये यानि एतद् एते एतानि अन्वादेशोऽत एतत् वेभिद्यते किय वेभित् वेभिद् वेभिदी शो
अलोपस्यस्थानिवत्त्वादकलंतत्त्वान्तुम् अजंतत्त्वलक्षणस्तु न स्वविधोऽस्थानिवत्त्वाभावात् वेभिदिवाहण
कुलानि चेच्छिदि गवाकृशदस्यरूपाणि मल्लीवेर्चागतिभेदतः असंधवड् पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् स्व
स्तुस्तुनवषड्वाहोषद्वेस्तुस्त्रीणि जशशासोः चत्वारिंशे दशके रूपाणि निविभावय २ तथा हि गार्मचतीति विग्र
हेऽन्विगादिना कित् गतौ नलोपः अवड्-स्फोटाय नस्येत्पवड् गवाक् गवाग् सर्वत्र विभावेति प्रकृतिभावेऽ
गोअक् गोअग् पूर्वरूपे गोक् गोग् पूजायां नस्य कुत्वेन डः गवाङ् गोअङ् गोइ-अभ्यप्येतान्येव नव उडः
शीभत्वादच इत्यलोपः गोची पूजायां तु गवाच्ची गोअच्ची गोच्ची जशशासोः शिः शिसर्वनामस्थानित्वात्
म् गवाच्ची गोअच्ची गोच्ची गतिपूजनयोस्त्रीण्येव गोचा गवाच्चा गोअच्चा गोच्चा गवाग्न्या गोअग्न्या
गोग्न्या गवाङ्ग्या गोअङ्ग्यां सपितुडां तानां ह्येकगितिकुक् गवाङ्-ह्य गोअङ्-ह्य गोइ-ह्य अवाङ्-ह्य गोअ
ङ्-ह्य गोइ-ह्य गवाङ्-ह्य गोअङ्-ह्य गोइ-ह्य नचैह चयौ द्वितीया इति पक्षे ककारस्य रवकारेण यत्ता माधिक्यं श

पक्षे २

गोष्ठा

२६
राम ५॥

सि. को २७

३ प्रतान

सा. विना. नाना. स्वस्ति. स्वधा. अलं. वषट्. ओषट्. वौषट्. अमृत. अस्ति. उपांशु. क्षमा. विहायसा. दोषा. मषा. मिथ्या. सधा.
परा. मिथो. मिथस्. प्रायस्. मुहुस्. प्रवादकम्. प्रवादिका. आर्यहर्ष. अभीक्ष्णम्. साकंसाई. नमस्. हिरुक. धिक्. अम.
आम्. प्रताम्. प्रशान्. मा. माइ. **आकृतिगणोद्यम** च. वा. ह. अह. एव. एवं. ननं. शाश्वत. युगपत्. भयस्. कूपत्. रूपत्. कु.
वित्. नेत्. चेत्. वण. कवित्. यत्र. नह. हंत. माकि. माकीस्. नकि. माइ. नत्र. यावत्. तावत्. त्वै. नै. है. रै. ओषट्. वौष.
ट्. स्वाहा. स्वधा. वषट्. तुम्. तथाहि. किले. खले. अथ. सुष्ठु. आह. उपसर्गविभक्तिरूपकाश्च अवदन्त. अ.
हसुः. अस्ति. होरा. अ. आ. इ. ई. उ. ऊ. ए. ऐ. ओ. औ. पशु. शुक. यथा. कथा. च. पाट्. प्पाट्. अंग. हे. है. भो. अये.
य. विष. एकपदे. पुत्र. आतः. **बाहिर्याकृतिगणः** तद्धितश्चासर्वविभक्तिः यस्मात्सर्वविभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितां
तोव्ययं स्यात् परिगणनं कर्तव्यं तस्मिन्नादयः प्रपञ्चः प्रांस्रभन्तयः प्राक्तमासौ तेभ्यः. अम. आम्. कृतोर्थाः. तस्मि
वती. नान्. न्नाविति. तेनेहन पचतिकल्पं. पचतिरूपं कृत्वा जंतः कृतो मांत ए जंतश्च तदंतमव्ययं स्यात्. स्मरं. स्मरं. ॥
जीवसे. पिबथे. **ज्ञातोसुदकसनः** एतदंतमव्ययं स्यात् कृत्वा. उदेतोः विरूपः अव्ययीभावश्च. अधिहरि अव्ययादाप्
सपः. अव्ययादिहितस्याप. सपश्चलुकस्यात् तत्र शाखायां अथविदिविशेषणान्तेह असुद्धेसो. अव्ययसंज्ञायां
यद्यपि तदंतविधिरस्ति तथापि नगौशो. आब्रह्मं व्यर्थमलिङ्गत्वात्. सहशं त्रिषु लिङेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च स
र्वेषु यन्लब्धेति तदव्ययम् इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा. वष्टिभागरिरह्योपमवाप्योरूपसर्गयोः आपवै
वहलं तानां यथावाचानिशादिशा. अवगात्. वगात्. अवगाह. वेगाह. अपिधानं. विधानं. इत्यवयवानि ॥ ॥ ॥
स्त्रियां अधिकारोद्यम समर्थानामिति यावत् अजाद्यतष्टाप् अजादीनामकारां तस्य च वाच्यं यत्स्वीत्वं तत्र द्योतेतास्या

अथ २

अंती ४

सप

राम २७

5

धातंतयकोस्तुतिं सनयिका सुपाकिका भस्त्रेवाजातादात्वात् नृपराणामपि स्वेत्यंतं लुप्तपक्षीकंपदम् एषामत इहास्पा
 न तदंतविधिनेवशिद्धेन नृपराणामपीति ग्रंथोऽस्मिन् भस्त्राग्रदण्डमुपसर्जनार्थं अन्यस्तत्तरस्त्रेण सिद्धं ॥
 एषादाणतयोस्तु सप्तयोनैत्वं अंतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यासुपश्रुतिषेधात् अनेषका परमेषका अद्वके परमद्वके ॥
 स्वशरदण्डसंज्ञोपसर्जनार्थं इहहिआतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशरदस्यातो विशेषणं नतु द्वेषयोरसंभवात् नाप्येषां अथ
 मिचारात् स्वशरदस्त्वनुपसर्जनमात्मोयवाची अकजहः अर्थांतरं नतु संज्ञोपसर्जनीभूजस्तु कथं यांतत्वाभवेत्सुहादर
 रां एवंचात्मीयायांस्विकैः परमस्विकेति नित्यमेवेत्वं निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका एषका एषिका कृतघत्यनिर्देशान्नेदविक
 ल्यः एतिके एतिकाः अजका अजिका तका तिका द्वके द्विके तिः स्वका तिः स्विका अभाषितपुंस्काच्च एतस्माद्विदि
 तस्यातः स्थाने अत इहास्पात् गंगका गंगिका बहुव्रीहेर्भाषितंस्कात्ततो विहितस्य नित्यं अज्ञाता अखदा अखदिका ॥
 शेषिकेपित्तविकल्प एव आदाचार्याणां पूर्वविषये आदास्पात् गंगका उक्ते पुंस्कात्तु शुभ्रिका अनुपसर्जनात् ॥
 अधिकारोयं नस्तिरिभिव्याप्य अयमेवस्त्रीषत्येषु तदंतविधिज्ञापयति दिहाणञ्चयसज्जम्मात्रवत्तयप्रवृत्तं
 कच्छरपः अनुपसर्जनं घटिहादितदंतं घटदंतं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां दीप्त्वात् कुरुचरी उपसर्जनत्वात्नेह बहुकुरुचरा
 नदत् नदी बह्ममाणेत्पत्रित्वाङ्गित्वाच्च दीप्तात्तः यासलेदित्तेनलाप्रयमनुबंधकार्यनादेशानामिति ज्ञापनान्नभवत्
 ति अः शानचः शित्तेन कचिदनुबंधकार्येण नल्लिधारिति निषेधज्ञापनाद्वा सौपर्णेयी रोही औत्सी ऊरुद्वयसी ऊ
 रुद्वयसी ऊरुमात्री पंचतयी आदिकी लावणिकी यादृशी इत्थरी ताक्षीलिकेरोपि चोरी नक्षत्रीककरव्यंस्तु
 एतत्तु नानासुपसंख्यानं खैणी पौन्ती शाक्तीकी आद्यं करणी तरुणी तलुनी यत्रश्च यत्रंतास्त्रियां दीप्त्वात् ॥

स्त्र
 य

३५
 ता ४

दीपोदनुसमुद्रयज्जतिभवाद्यर्थशेषिकोयञ्ज॥२

ति. कौ० २६ अकारस्तोपेकते हलस्तद्वित्तस्य हलउत्तरस्यतद्वित्तयकारस्योपधाभूतस्यलोपः स्यादीतिपरे गार्गी अनपत्पाधिका
रस्थान्तरीप हीपे भवाद्द्वैष्णा अधिकारग्रहणात् देवस्यापत्यं देव्याः देवाद्यत्राविति हिषाग्दीव्यतीयो नत्वप
त्पाधिकारपठितः प्राचांष्कतद्वित्तः यत्रतात्पर्योवास्यास्त्रियांसचतद्वित्तः षः पत्यस्य पत्यस्यस्यदिः षड्
तस्यात् आयनेयीनीयिषः फहरव कथां पत्ययादीनां अत्यार्थिभूतानां फादीनां क्रमादायत्ताभेदे यद्वादेशाः
भवन्ति तद्वित्तान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं चित्तसामर्थ्यात् फेरोत्ते पिस्त्रीत्वे चित्तौरेति वक्ष्यमाणोऽपि गार्ग्यायणी ॥
सर्वत्रलोहितादिकतंतेभ्यः लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यत्रनतेभ्यो नित्यं षः स्यात् लौहित्यायनी कात्या
यनी कौरव्यामाङ्काभ्यांच आभ्यांष्कस्यात् क्रमेण तापूरीषोरपवादः कुर्वादिभ्योरपः कौरव्यायणी द
कमङ्कादित्पण माङ्कायनी आसरेरुपसंख्यान आसरायणी वयसिष्यमे प्रथमवयोवाचिनोऽन्ता
तस्त्रियांजीपस्यात् कुमारी वयस्पचरमइतिवाच्यं वक्षती चिरंती वक्षतचिरं दशहौ यौवनवर्षेति नो अतः
किम् शिशुः कन्यायां न कन्यायाः कनीनचेति निर्देशात् द्विगोः अन्ताद्विगोऽङीप्स्यात् त्रिलोको अजा
दित्वात्रिफला अतीका अपरिमाणविस्तारितकं वल्लोभ्यो नतद्वित्तलुकिं अपरिमाणान्ताद्विस्तार्यताच्च द्वि
गोऽङीप्स्यात्तद्वित्तलुकि सति पंचभिरुच्चैः कीना पंचाश्वा आहीयषक अध्वरुतिलुक द्वौ विसौ पचति द्विवि
स्ता द्वाचित्ता द्विकं वल्लो परिमाणान्त द्वादकी तद्वित्तलुकि किम् समाहारे पंचाश्चौ कारणानात्तत्रैव
होत्रे पः कांङांतो द्विगुस्ततो नरीपस्यात् तद्वित्तलुकि सति द्वेकांङे प्रमाणमस्याः द्विकांङा होत्रभक्तिः प्रमाणे
द्वयसजितिविहितस्यमात्रचः प्रमाणो लोद्विगोर्नित्यमितिलुक होत्रे किं द्विकांङीरुः पुरुषात् प्रमाणो न्यत
सवर्णविस्तोहेस्तोक्षे। आचि तोदशभिरास्कः। भारः पलानां सहस्रद्वयं। कं वल्लो मूर्णो पलशतं। ३

राम २६

रस्यां प्रमाणेयः पुरुषस्तदंतादिगोदीवास्यात्तद्वित्तुकि द्वौपुरुषौ प्रमाणमस्यासाद्विपुरुषी द्विपुरुषा परि ॥
 ऊधोनात्तस्य वद्वीहेरनडादेशः स्यात्स्त्रिया इत्यनदि कृतेडाप्रतिषेधेषु पात्रेषु वद्वीहेरुसोदीष उधो
 नाद्वद्वीहेरीषस्यात्स्त्रिया कुंरोधी स्त्रियाकिम् कुंरोधो पैतृकं इहंनदपिन तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानान् संख्या
 यथादेदीषु दीषोपवादः दधी अत्सधी वद्वीहेरित्येव ऊधोऽतिज्ञाता अत्सधाः दामहायनांताच्च संख्या
 देवद्वीहेरामाहायनांताच्च स्त्रियां दीषस्यात् दामांतेडाप्रतिषेधयोः प्रासयोः दायनांतेदापि पात्रेवचनोद्दिहाम्नी
 अव्ययग्रहणान्तु वद्वीहेरमावद्वेत्तत्राप्रतिषेधावपि पक्षेस्तः द्विहायनीवात्ता त्रिचतुर्भाहायनस्य एतत्तुवाच्यं
 यथावाचकस्यैवहायनस्य दीषणत्वं चेष्टते त्रिहायणी चतुर्हायणी वयसो न्यत्राद्विहायना चतुर्हायना शाला नि
 त्यसंज्ञाकंदसोः अन्तंता वद्वीहेरुपधालोपिनो दीषस्यात्संज्ञाकंदसोः सरातीनामनगरी अन्यत्र सर्वेणविकल्पे
 एव वेदेशतस्तु धी केवलमामकभागधेयपापापरसमातार्थकृतसमंगलभेषजाच्च राभ्यो नवम्पो नित्यं दीषस्या
 संज्ञाकंदसोः अथोतः इदं केवलीविशः इत्यादि मामकी भागधेयी पापी अपरी समानी आर्यकृती समंगली
 भेषजी अन्यत्र केवला इत्यादि मामकग्रहणानियमार्थं अणंतत्वादेव सिद्धेः तेन लोके संज्ञायां मामिका ॥
 अंतर्वत्पतिवतोर्लुक एतयोर्लुकस्यात् स्त्रियां अन्नेभ्यो दीषु गर्भियां जौवत् भर्त्का यांच प्रकृति भागो निपात्ये
 ते तत्रांतरस्ति अस्यां गर्भ इति विग्रहे अंतः शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया स्ति समानाधिकरण्याभावाद्वा
 सोमत्तु निपात्यते पतिवत्नीत्यत्रैव निपात्यते अंतर्वत्नी पतिवत्नी प्रसुदाहरणं तु अंतरस्य स्यात् शाला यां घ
 रः पतिमतीट्यो पत्नीयत्तस्यो गे पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यत्नेन संबधे वसिष्ठस्य पत्नी तत्कर्त्तव्यस्य

स्वा
 जीप्र
 अ

यज्ञस्य फलभोक्ता नृपः संपत्तौ हृदाधिकारात् विभाषासर्वस्य पतिशब्दान्तस्य स सर्वस्य प्रातिपदिकस्य नोवासा
 त् गृहस्य पतिः गृहपतिः गृहपत्नी अनुपसर्जनस्येतीहोत्ररार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदंतस्य तेन व
 द्ब्रवीहावपि हृदपत्नी हृदपतिः वृषलपत्नी वृषलपतिः अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्तेकप्यमिति चेत् पत्नी व पत्नी
 तुपचारात् यद्वा आचारक्रियंतात्कर्तारि किं अस्मिंश्च पक्षे पत्नियो पत्निय इति इयं विषये विशेषः सप्त
 र्वस्य किम् गवांपतिः स्त्री नित्यं सपत्न्यादिषु सर्वविकल्पापवादः समानस्य सभावो निपात्यते समानः पतिर्घस्याः
 सा सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी सतक्रतो रैच अस्पृश्यामैकारादेशो भवति इयं विस्त्रयीपयोगे एव दृश्यते ॥१॥
 सतक्रतो स्त्री सतक्रतायी यथा सतक्रतवः सताः सतक्रतुरेव सा वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदनासदाज्ञः एषामुस
 त्तयेजादेशः स्यात् डीपूच वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी हरविष्णुवृषाकपीत्यमरः वृषाकपायी श्रीगोर्धा कि
 तिच अग्रुतायी कुसितायी कुसिदायी कुसिदशहोइस्त्वमधोनतुदीर्घमध्यः मनोरौवा मतशब्दस्योकारादेशः
 स्यादुदात्तकारश्च वा नाभ्यां सति योगे शिषोर्डीपूच मनोः स्त्री मनायी मनावी मतः वर्णादुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥
 वर्णावाची योऽतदात्तांतस्तोपधस्तदनादतपसर्जनान् प्रातिपदिका हा डीपूस्यात् तकारस्य नकारादेशश्च एता एनी
 रोहिता रोहिणी वर्णात्तांत एति नित्तांताना निति फिट्स्त्रेण द्युदात्तः ओएपांशुल्लेपेति गृह्यं त्री एपेता न्यस्याः ३
 तिवद्ब्रवीहिः अतदात्तात्किम् श्वेता एतादीनां चेत्पन्नोदात्तो यम् अत इत्येव शितिः स्त्री पिशांगाडपसंख्या न ॥
 पिशांगी किंशंगी असितपलितयोर्न असिता पलिता छंदसिक्तमेके असिक्ती पलिक्ती अवदातशब्दस्तु न वर्णावा
 ची किंतु विशुद्धिवाची तेनावहातेत्येव अन्यतोऽङीषु तोपधमिन्नाद्वर्णवाचिनोऽतदात्तांत प्रातिपदिका स्त्रियां ङी

प्रस्तात कल्माषी सारंगी लघावन्ते द्वयोश्च वद्वच्चोयूररिति मध्योदात्तावेतौ अतदात्तात्किम् रुक्मा कपिला चि
 हौरादिभ्यश्च विदुभ्यो गौरादिभ्यश्च जी प्रस्तात् नर्तकी गौरी अनडुही अनडाही पिप्पल्यादयश्च आरुतिगणो
 यम् सूर्यतिष्ठागस्त्यमस्त्यानाय उपधायाः अंगस्योपधायास्त्यलोपः स्यात्सचेद्यः सूर्याद्यवयवः मत्स्यस्यः
 ड्याम् सूर्यागस्त्ययोश्चैव द्याम्च तिष्ठपुष्पयोर्न हत्राण्यलोपः इति वाच्यम् मत्सी मातरिषिच्चेति चित्वादेव
 सिद्धे गौरादिषु मानामही शब्दापाठसामर्थ्यादनित्यः चित्तां जीष् देष्टु जानपदकुंडगोणस्थलभाजनामकालनील
 कुशाकामककवरात् रुक्मः मन्त्रावपना रुचिमा आणस्थोत्पवर्णानाकादनायो विकारमैषुनेछा केशवेषेषु ॥ ॥
 एकादशभ्यः शातिपदिकेभ्यः क्रमाद्व्यादिषु र्येषु जी प्रस्तात् जानपही रतिश्चेत् अन्यात् जानपही उत्सादि
 त्वात्तत्वेन दिष्टेति जीप्पाद्वदत्तः कुंडी अमत्रंचेत् कुंडान्या कुंडिदाहे गुरोश्च हल इत्यपत्ययः यस्तु अमृते
 जारजः कुंड इति मनुष्यजातिवर्धनेनस्ततो जातिलक्षणां जीष् भवत्येव अमवेदिस्त्रीविषयत्वादशा सो जीष् विधीय
 ते नत्त नियम्यते गोणी आवपनंचेत् गोणान्या स्थली अरुचिमाचेत् स्थलान्या भाजी आणाचेत् भाजान्या
 नागीस्थलाचेत् नागान्या गजवाचीनागशब्दः स्थोत्पगुण योगादप्यत्र प्रयुक्त उदाहरणं ॥ सर्पवाची तर्द्वर्धु
 णादप्यत्र प्रयुक्तः पत्तुहाहरणं कालीवर्णश्चेत् कालान्या नीली अनाकादनंचेत् नीलान्या नील्यारक्ताशा
 तीत्यर्थः नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् अनाकादनेपिनसर्वत्र किन्तु नीलाहोषधौ नीली शाणिनिच नीलीगौः ॥
 संज्ञायां वा नीली नीला कुशी अपो विकारश्चेत् कुशान्या कामकी मेषुनेछाचेत् कामकान्या कवरी केशानां स
 निवेशविशेषः कवरान्या चित्रैत्यर्थः शोणात् प्राचां शोणी शो वान्तो गुणवचनात् उदन्ता गुणावाचिनो वा जी प्रस्ता

तमहीमडः उतः किम् शुचिः एणेतिकिम् आखुः खरुसंयोगोपधात् खरुः पतिवराकन्या पांडुः बह्वादिभ्य
 ऋग्भ्योवाङीष् वही वहुः रुहिकाराहक्तिनः रात्रिः रात्री सर्वतोऽक्लिन्नर्थादित्येके शकटिः शकटी अक्ति
 न्पर्याक्तिम् अनतनिः क्लिन्नंतत्वादशासेविधं पर्यपद्धतिशब्दे गोपम्यते पद्धतिः पद्धती हिमकाषिरु
 तिष्ठचेतिपद्मावः पुंयोगाहारव्यायाम् यापुमारव्यापुयोगास्त्रियां वर्ततेततोऽङीष्स्यात् गोपस्पस्त्री गोपी पालका
 तान्न गोपालिका अश्वपालिका सूर्यादेवतायांचाद्यायः सूर्यस्पस्त्रीदेवतासूर्या देवताकिम्सूरीकुंतीमातु
 षीयं इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृद्विमारणयवयवनमातुलाचार्यानीमातुक एषामातुगागमः स्यात्तुङीष्च इ
 न्द्रादीनां षष्ठमातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्ट्यते तत्रङीषिसिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते इतरेषांचतुर्णां उभ
 यं इन्द्राणी हिमारणयोर्महत्वे महद्भिर्महिमानी अरण्यानी यवाहोषे दुष्टोयवो यवानी यवनालिप्या यव
 नानां लिपिर्यवनानी मातुलोपाध्याययोगानुक्त्वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी यातुस्वयमे
 वाध्यापिका तत्रवाङीष्वाच्यः उपाध्यायी उपाध्याया आचार्यदणत्तंच आचार्यस्पस्त्री आचार्यानी पुंयोगइत्येव
 आचार्यस्वयं व्याख्यात्री अर्थहृत्रियाभ्यांवास्वार्थं अर्थानी अर्थस्वामिनेति शेषावेत्यर्थः हृत्रियाणी हृत्रियाः॥
 पुंयोगेन अर्थी हृत्रियौ कथं ब्रह्माणीति ब्रह्माणामानयति जीवयति कर्मण्यण क्रीतात्करणपूर्वात् क्रीतान्ता
 ददंतात्करणदेस्त्रियांङीष्स्यात् वस्त्रक्रीती कचिन्न धनक्रीता क्रीदल्यारव्यायाम् करणदेः क्रीताददंताङीष्
 स्यादल्पत्वेद्योत्वे अभ्रलिप्तीद्यौः अल्पारव्यायां किम् चंदनलिप्तायवती बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् बहुव्रीहेश्चान्तोदा
 न्तोदात्ताददंतास्त्रियांङीष्स्यात् जातिपूर्वादिति वक्तव्यं तेन बहुनन्सुकालसरवादिसर्वान् कुरुमिन्ती नेह बहुलता

यां ५

राम ३९

जातांताल दंतजाता पाणिग्रहीतीभार्यायां पाणिग्रहीतान्या अस्वांगसर्वपदाद्वा सर्वेणानित्येऽपेक्षेविकल्पोयं सुरापीती सुरा
 पीता अंतोदात्तात्किम् वस्त्रकुला अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः अतएव सर्वेणापिनडीषु स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगो
 पधात् असंयोगोपधमुपसर्जनंयत्स्वांगंतदंताददंतात्पातिपदिकाद्वाङ्गीस्यात् केशानतिक्रान्ता अतिकेशी अतिकेशा
 चंद्रसुरवी चंद्रसुरवा संयोगोपधात् सुगल्फा उपसर्जनात्किम् सुशिखा स्वांगत्रिधा अद्वयंस्वर्तिमत्स्वांगं पाणिस्थामवि
 कारजम् सुवेवहा इवत्वात् सुहाना अमूर्ततत्वात् सुसुरवाशाला अपाणिस्थत्वात् सुशोफाविकारजत्वात् अतस्त्वंत
 ब्रह्मं चेत् सुकेशी सुकेशावारण्या अपाणिस्थस्यापिपाणिनिदृष्टत्वात् तेनचेन्नत्रयासुतं सुस्तनी सुस्तनावापतिमा
 पाणिबन्धे पाणिप्रादृशोस्थितत्वात् नासिकोदरौष्ठजं द्वादंतकर्णशृंगाच्च एभ्योवाङ्गीषु आद्ययोर्वहजलक्षणेतिषेवाध्य
 नेपुरस्तादपवादस्यायात् ओष्ठादीनांपंचानांतु असंयोगोपधादितिवाध्यते मध्येपवादस्यायात् सहनत्र्द्वयैस्तुपतिषेधः
 परत्वाद्बाधकः तंगनासिकी तंगनासिका इत्यादि नेह सहनासिका अनासिका अत्ररतिः अंगगात्रकंठेभ्योवक्त
 वंः स्वंगी स्वंगेत्यादि एतच्चातुक्तसमुच्चयार्थेनचाकारेण संग्राह्यमितिकेचित् भाष्यादेतुक्तत्वाद्वाप्रामाण्यमितिप्रामाण
 काः अत्रवार्तिकानि षष्ठाच्च षष्ठ्युक्ता कवरमणिविषयारेभ्योनित्यं कवरंचित्रं षष्ठ्यस्याः साकवरषुक्ती ॥ ॥
 उपमानात्पक्षाच्च नित्यमित्येव उत्कृष्टपक्षीशाला उत्कृष्टपक्षीसेना नकोडादिवहचः कोडादेर्वहचश्चस्वा
 गान्तङ्गीषु कल्याणकोडा अश्वानासरः कोडा आकृतिगणोपं सजयना सहनत्रिद्यमानसर्वाच्च सहेत्यादित्रि
 कसर्वान्तङ्गीषु सुकेशा अकेशा विद्यमाननासिका नखसुरवात्संज्ञायांनङ्गीषुस्यात् श्रपंस्वरवा गौरसुरवा संज्ञायां
 किम् ताम्रसुरवाकन्या द्विकसर्वपदात्तङ्गीषु द्विकसर्वपदात्स्वांगांतात्पातिपदिकात्परस्पङ्गीषोङ्गीवादेशः स्यात् ॥ ॥

७ दस्य

त्र

ले २

द्य

सि. कौ. ३२

४३/९ ✓

तु

शा. क. प. १२

शशुरी आद्युदात्तपदं बाहुः बाहुतात्प्रादिपरिकान्तीषु जीषेवातुवर्त्ततेनङ्गीर् दिव्यवाट्चमे दिव्यौहीचमे सख्यशि
ष्वीतिभाषायाम् इतिशब्दः प्रकारेभाषायामित्यस्यानंतरंइष्टव्यः तेनखंडस्यापि कचित् सरवी अशिष्वी आधेनवो
धुनयतामशिष्वीः जातेरस्त्रीविषयादयोपधान् जातिवाचिद्यन्तवस्त्रियांनियतमयोपधंततःस्त्रिंशोषस्यात् ॥॥
आरुतिग्रहणाजातिः अनुगतसंस्थानव्यंगेत्यर्थः तटी लिंगानांचनसर्वभाक् सकृद्वारव्यातनिर्ग्राह्या असर्वलिं
गत्वेसत्येकस्याव्यक्तौकयनात् व्यक्त्यंतरेकयनविनापिसुग्रहाजातिरितिलक्षणांतरं वधली सत्पतंकिम् शुक्ला ह
रुदित्पारिकिम् देवदत्ता गोत्रंचचरणैः सह अपत्यप्रत्ययान्तः शारवा धेतवाचीचशरोजातिकार्यंलभ तइत्यर्थः
श्रौपगवी कवी वह्वी ब्राह्मणीत्यत्र शार्दूलगैरवादिपागन्तीनाङ्गीषाध्यते जातेः किम् सएज अस्त्रीविषयात्किम् कला
का अयोपधात्किम् क्षत्रिया योपधप्रतिषेधेगवयहयसुकयमनुष्यमत्स्यातामप्रतिषेधः गवयी हयीसुकयी हलस्त
द्वित्येतिघलोपः मातुषी मत्स्यस्पृष्टां मत्सी पाककर्णपरीषुषफलमूलवालोत्तर्पदाच्च पाकाद्युत्तरपसज्जाति
वाचिनःस्त्रीविषयादपिङ्गीषस्यात् औदनपाकी शंकुकर्णी शंखपुष्पी दासीफली दर्भमूली गोवाली श्रौषधिविशो
षेरुदाराते इतोमनुष्यजातेःङ्गीषस्यात् दासी योपधादपि उदमेयस्यापत्यं औदमेयी मनुष्येति किम् तिन्निरिः ॥
ऊङुतः उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियाम्ङुस्यात् कुरुः कुरुनादिभ्योऽपः तस्यस्त्रियामवंतीत्यादिना
स्तुक् अयोपधात्किम् अर्धर्षव्रीक्षणी अशणिजातेश्चरज्वादीनामुपसंख्यातं रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णीतेभ्यः एव
अलावा कर्कधा अनयोदीर्घानित्वेपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ऊङुः फल शणि जातेस्तु कुरु
वाकः रज्ज्वादेस्तु रज्जुः दनुः बाहुतात्संज्ञायां स्त्रियाम्ङु भद्रवाहूः पंगोश्च पंगूः श्वशुरस्योकाराकारलो

संज्ञायां किं वृत्तबाहुः

राम ३२